

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Məhərrəmov Nərgiz Müzəffər qızı

**“Beynəlxalq maliyyə böhranı: şərtləndirən amillər və
mübarizə yolları” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060401 “Dünya İqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma

Beynəlxalq İqtisadi Münasibətləri

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Ş.Bayramov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. M.Cəmilov

Kafedra müdiri:

prof. Ş.H.Hacıyev

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
 I FƏSİL BEYNƏLXALQ MALİYYƏ BÖHRANININ MAHİYYƏTİ VƏ XARAKTERİSTİKASI	
1.1. Maliyyə böhranı anlayışı və onun əsas xüsusiyyətləri	5
1.2. Qlobal maliyyə böhranının tarixi inkişaf yolu	12
1.3. 2007-2008 dünya maliyyə böhranının ABŞ və Avropa iqtisadiyyatına təsirlərinin qiymətləndirilməsi	17
 II FƏSİL BEYNƏLXALQ MALİYYƏ BÖHRANLARINA QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ MEXANİZMİ	
2.1 Maliyyə böhranların qarşısının alınması üzrə müasir mexanizm və modellər	25
2.2 Maliyyə bazarlarındakı qlobal böhranlarla mübarizə sistemi və həmin sistemin əsas metodları	38
 III FƏSİL QLOBAL BÖHRANIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA POTENSİAL TƏSİRLƏRİ VƏ ANTİ-BÖHRAN SİYASƏTİ	
3.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal maliyyə böhranı aspektindən xarakterik xüsusiyyətləri	45
3.2. Azərbaycanda qlobal maliyyə böhranına qarşı tətbiq olunan anti-böhran tədbirləri və onların nəticələri	51
3.3. Qlobal böhranlar fonunda beynəlxalq maliyyə sisteminin dayanıqlığının təkmilləşdirilməsi problemləri	62
 NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	71
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	75
REFERAT	77
SUMMARY	79
PE3IOME	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Qlobal iqtisadi böhran bəşəriyyət üçün həlli zəruri olan problemlərdəndir ki, bu problemin vaxtında aşkar edilməsi və aradan qaldırılması ayrıca bir ölkə çərçivəsində, gücü dairəsində olmayıb, bütün dünya ölkələrinin və eləcə də beynəlxalq maliyyə təşkilatların iştirakı ilə həll oluna bilən bir məsələdir. Proqnozların əksinə olaraq, dünyanın əksər ölkələrində iqtisadi inkişafın səviyyəsi daha da aşağı düşüb. Qlobal iqtisadi böhranın artıq ikinci mərhələsi başlayıb. Böhranın bu mərhələsi daha ciddi problem yaradır. Son vaxtlar dünyanın əksər ölkələrində avtomobil, elektrotexnika, yüngül sənaye müəssisələrinin müflisləşməsi, daşınmaz əmlak bazarında baş verən durğunluq kütləvi işsizliyə gətirib çıxaran amillər sayılır.

Müasir iqtisadi böhranın elmi təhlili ancaq onun öncədən verilmiş hərtərəfli xarakteristikası əsasında mümkündür. Bu böhranın səbəblərinin, ümumiyyətlə maliyyə və iqtisadi böhranın qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin təhlili, onun maliyyə və iqtisadi nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə ilk növbədə həyata keçirilməli olan tədbirlər, bu tədbirlərlə bağlı risklər, həmçinin böhranın doğuracağı uzunmüddətli problemlərin vaxtında həlli çox əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: maliyyə bazarları.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi maliyyə böhranının tarixini, yaranma səbəblərini ölkəyə təsirini araşdırmaq və aniböhran tədbirlərini göstərməkdən ibarətdir. Müəyyən olunmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Maliyyə böhranının mahiyyətini göstərmək;
- Maliyyə böhranın tarixi yayqınlıq mərhələlərinin araşdırılması;
- Maliyyə böhranının ABŞ Avropa ölkələrinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi;
- Böhranla mübarizə mexanizmi və metodlarının araşdırılması ;
- Azərbaycanın qlobal maliyyə böhranı aspektindən qiymətləndirilməsi;

- Maliyyə böhranının ölkəmizə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Ölkəmizdə böhrana qarşı görülmüş tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi;

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Statistik məlumatların və qrafiklərin qurulmasında Dövlət Statistika Komitəsinin və Azərbaycan Mərkəzi Bankının, Maliyyə Nazirliyinin və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi statistik məlumatlarından istifadə olunub. Beyəlxalq maliyyə böhranı haqqında araşdırarkən müxtəlif yerli və xarici iqtisadi ədəbiyyatlardan istifadə edilib.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Proqnozlar və statistik məlumatlar araşdırıb hazırlanarkən arzuolunan kimi yox, real həyatda olduğu kimi, tənqidi qiymətləndirmək lazımdır. Böhran xüsusiyyətləri, onun ABŞ Avropa və Azərbaycana təsiri statistik olaraq tərtib edilərək araşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatda dünya maliyyə böhranının tarixi xronoloji ardıcılıqla göstərilmiş, böhranın mahiyyəti və təsirinin qiymətləndirilməsi əhatəli şəkildə əks etdirilmişdir. Böhranın bəzi ölkələrə və həmçinin öz ölkəmizə də təsiri aydın şəkildə izah edilmişdir. Dissertasiya işindəki araşdırma, təhlil və tövsiyələrdən növbəti araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, habelə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 80 səhifədən ibarətdir. Dissertasiyada birinci fəsildə maliyyə böhranı anlayışına şərh verilmiş, böhranın tarixi inkişaf yolu, yaranma səbəbləri, ABŞ, Avropa ölkələrinə təsiri öz nəzəri həllini tapmışdır. İkinci fəsildə - maliyyə böhranların qarşısının alınması üzrə müasir mexanizm və modellər araşdırılmış, maliyyə bazarlarındakı qlobal böhranlarla mübarizə sistemi və həmin sistemin əsas metodları göstərilmişdir. Üçüncü fəsildə böhranın Azərbaycana təsiri qiymətləndirilmiş, təsir kanalları göstərilmiş və böhrana qarşı tədbirlər göstərilərək respublikamızın antiböhran siyasətinə toxunulmuşdur.

FƏSİL 1. BEYNƏLXALQ MALİYYƏ BÖHRANININ MAHİYYƏTİ VƏ XARAKTERİSTİKASI

1.1. Maliyyə böhranı anlayışı və onun əsas xüsusiyyətləri

Maliyyə böhranı – ağır iqtisadi və sosial nəticələr verən xoşagəlməz hadisədir. Sistemli finans böhranının bütün mümkün nəticələri arasında ondan cəmiyyətin aldığı düzgün dərslər və sağlam təhlil əsasında qəbul olunmuş adekvat qərarların reallaşdırılması müsbət nəticələr adlandırıla bilər. Maliyyə sarsıltmaları sferasındakı işləri yekunlaşdıraraq belə qərara gəlmək olar ki, maliyyə böhranının tərkibinin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: maliyyə böhranı – maliyyə aktivlərinin dəyərinin kəskin düşməsi ilə və ya maliyyə bazarında vəziyyətin kəskin ağırlaşması, xüsusən də milli pul vahidinin dəyərsizləşməsi və suveren borcun ödənilməsi problemi, maliyyə sisteminin funksiyalarının pozulması, nəhayət, qiymətli kağızların mübadilə dəyərinin kəskin düşməsi ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə böhranının tərifinə əsaslanaraq, yerli və xarici müəlliflərin elmi araşdırmalarında maliyyə qeyri-sabitliyinin yaranması və inkişafının dəqiq çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsinə dair vahid yanaşmanın olmadığını əminliklə sübut etmək olar. Maliyyə böhranı anlayışı o qədər genişdir ki, onun mahiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Maliyyə böhranının strukturu məsələsində də iqtisadçı alimlər arasında fikir birliyi yoxdur.

Maliyyə böhranları həmən - həmən bütün ölkələrdə izlənilir ki, bu da həmin böhranların inkişaf xüsusiyyətləri, iqtisadi və maliyyə sistemlərinin strukturu ilə şərtləndirilmiş olur. Dünyada yaşanan başlıca maliyyə böhranlarını açıqlayan nəzəriyyələri əsasən altı başlıq altında toplaya bilərik:

1. *Dövri borc yığılımı*. Fişer, Minski kimi iqtisadçıların araşdırmalarına görə istər şirkətlərin, istərsə də ölkələrin sürətli artım dövrlərində dövrü bir borc yığılımına rast gəlinir. Bu borc yığılımı maliyyə böhranlarının meydana gəlməsində başlıca faktor rolunu oynayır;

2. *Bankçılıqda yaşanan böhran*. Fridman, Kaqan kimi monetaristlər tərəfindən irəli sürülən bu nəzəriyyəyə görə yüksək inflyasiya bankçılıq sektorunda təşvişə yol açmışdır. Bu durumda aparılan daralmış pul siyasətinin iqtisadi aktivliyə təsiri azalır;

3. *Rasional nəzəriyyə*. Flud, Qerber, Uotson və Kriqman kimi iqtisadçılara görə ən önəmli faktor olaraq qiymət dəyişmələrinə yönələn gözləmələrdir;

4. *Qeyri-müəyyənlik nəzəriyyəsi*. Bu nəzəriyyə gələcəkdəki əldə ediləcək gəlirlə risk arasında qərar almanın vacibliyini açıqlayır. Bu məktəbin iqtisadçıları – Molozer, Nerrinqə görə maliyyə böhranlarına səbəb gələcəyə yönəlik qərarlısızlıq və qeyri-müəyyənlikdir;

5. *Kredit nəzəriyyəsi*. Kredit miqdarındakı azalmalar kredit tələbində ani bir artıma səbəb olur;

6. *Maliyyə bazarı strukturu nəzəriyyəsi*. Davis tərəfindən inkişaf etdirilən bu nəzəriyyə qeyri-tənzimləmədən qaynaqlanan, bazara girişdə qarşılaşan maneçiliklərin aradan qaldırılması, yeni bazarların inkişafı və digər faktorlar üzərində durmaqdadır. Bazara giriş maneçiliklərin azaldılması rəqabət artımına, bu artım isə kredit tələbində bir artıma və kredit standartlarının azalmasına yol açaraq böhrana səbəb ola bilər.

Böhran ictimai inkişafın istənilən hadisəsi kimi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. İqtisadi böhranın mahiyyəti istehsalın və istehlakın kəskin uyğunlaşmamağı ilə ifadə olunur. Bu bütün iqtisadi sistemin normal fəaliyyətini pozur və ödəmə qabiliyyətli məcmu tələbat, ictimai kapitalın təkrar istifadəsi şəraitinin prosesinin pozulması baxımından malların təkrar istehsalında, firmaların kütləvi şəkildə iflası uğramasında, işsizliyin artmasında və digər sosial-iqtisadi sarsıntılarda öz əksini tapır. İqtisadi böhranın yaranma dövrüliyi və onun ifadə fazaları iqtisadi inkişafın dövrü xarakterini

səciyyələndirirlər, bu da öz növbəsinə təkrar istehsalın inkişaf qanununu, istehsalın geniş və yüksəlişlərinin bir-birini əvəzləməsini əks etdirir. Bu problem daha dərin və ətraflı şəkildə K.Marks tərəfindən tədqiq olunmuşdur. İqtisadi böhran adətən maliyyə böhranının yaranmasını şərtləndirir. İqtisadi böhranın səbəbləri kimi təkrar istehsal prosesində, eyni istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak sahəsində yaranan ziddiyyətlər çıxış edirlər. K.Marks böhranların səbəblərini aşkara çıxartmış, onların labüdlüyünü əsaslandırılmış, və böhranların inkişaf nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur.

İqtisadi böhran haqqında mövcud nəzəriyyələr onun yaranmasının bir çox səbəb və amillərini əks etdirirlər. Belə ki, neoklassizm və liberalizm cərəyanlarının nümayəndələri böhranların əsas səbəbi kimi həddindən artıq istehsal edilən məhsulların tam istehlak etməməsini hesab edirlər. Bunun əlacını onlar istehlakın stimullaşdırılmasında görürlər. K.Marksa görə kapitalizm iqtisadiyyatının və iqtisadi böhranların dövriliyinin əsas səbəbi istehsalın ictimai xarakteri ilə onun nəticələrinin şəxsi mənimsənilməsi arasında olan və aradan qaldırılmayan ziddiyyətlərdir.

Maliyyə böhranının bir neçə növü fərqləndirilir: *valyuta böhranı; kapital axını və ödənişlər sistemində ani dayanma; borc böhranı; bank böhranı.*

Valyuta böhranı sabit valyuta məzənnəsi sisteminə sahib olan sistemlərdə bazar iştirakçılarının tələblərinin yerli valyuta ilə ifadə edilmiş aktivlərdən xarici valyutaya bağlı olan aktivlərə anidən yönəldilməsi, eləcə də mərkəzi bankın xarici valyuta ehtiyatlarının tükənməsi nəticəsində yaranır. Hər hansı bir ölkənin yerli valyutası ilə spekulyasiya devalvasiya və ya kəskin şəkildə dəyər itkisi ilə nəticələnirsə, eləcə də mərkəzi bank böyük miqdarda ehtiyat satmaqla və ya faiz dərəcələrini artırmaqla yerli valyutanın məzənnəsini qorumaqda çətinlik çəkirsə, deməli valyuta böhranı baş vermişdir.

Valyuta riski valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklərin gəlir səviyyəsində yarada biləcəyi qeyri-müəyyənlik olaraq qiymətləndirilir və əsasən də beynəlxalq investisiyalar baxımından mənə kəsb etməkdədir. Valyuta məzənnələrinin daimi olaraq

dəyişməsi beynəlxalq investisiya portfelinə sahib investorları təhlükə altında qoyur. Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər arasında *ödəniş balansı*, *inflyasiya səviyyəsi*, *sahələrarası qısamüddətli kapital axını* kimi faktorlar ön plana daha çox çıxır. Ümumilikdə, valyuta məzənnələrinin səviyyəsini hər bir valyutaya olan tələb və təklif nisbəti müəyyən edir.

Valyuta məzənnələrindəki dəyişiklik adətən inflyasiyanın səviyyəsinə bir neçə formada təsir göstərir.

- Milli valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi yerli bazarda idxal məhsullarının qiymətlərinin artmasına səbəb olur ki, bu da birbaşa olaraq inflyasiya səviyyəsinə təsir göstərir. Bununla yanaşı, məzənnənin aşağı düşməsi iqtisadiyyatları ixrac üzərində formalaşmış ölkələrin ixracını daha da stimullaşdırmış olur və xarici kapital axınına səbəb olur.
- Valyuta məzənnəsinin artması beynəlxalq bazarda yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyini aşağı salmış olur.

Valyuta böhranını aydınlaşdırmaq üçün bir neçə *modellərdən* istifadə olunur:

- ✓ **Birinci nəsil valyuta böhranları:** Bunun ən bariz nümunəsi sabit valyuta məzənnəsi sistemində büdcə defisitini bağlamaq üçün pul siyasətindən istifadə olunmasıdır. Valyuta məzənnəsi sabit saxlamaq üçün mərkəzi bank öz ehtiyatlarından istifadə etməli olacaq ki, bu da onun resurslarının tükənməsinə səbəb olacaqdır. Ehtiyatlar bir illik ödəniş balansını təmin edəcək səviyyəyə endikdə spekulyatorlar xarici valyuta almağa daha da meyllənirlər ki, bu da devalvasiyaya səbəb olur.
- ✓ **İkinci nəsil valyuta böhranları:** Dövlətlərin sabit valyuta məzənnəsini saxlamaq üçün müəyyən səbəbləri olsa da, bu sistemdən vaz keçməsi üçün də müəyyən səbəbləri ola bilər. Bununla da, bu iki fakt arasında tərəddüdlər ortaya çıxır. Bu zaman subyektlər elə düşünürlər ki, onlar sabit valyuta sistemini tərk edəcəklər. Təkcə elə bu amil belə sabit valyuta sistemini saxlamağı daha da çətinləşdirəcək və xərclərini artıracqdır. Məzənnə xərcləri artdıqca dövlətin ondan imtina etməsi ilə bağlı gözləntilər də

yüksələcək. Bir tərəfdən gözləntilərin yüksəlməsi, digər tərəfdən isə spekulasiya xarakterli hücumların artması bu prosesi daha da sürətləndirəcək.

Valyuta məzənnəsini saxlamaq üçün xərclərin artdığı və bazarların sabit valyuta sisteminin davam etdirilə bilməyəcəyi qənaətinə gəlməsi ilə böhran üçün əlverişli şərait yaranmış olur. Dövlətlər böyük miqdarda daxili borclanmanın qarşısının alınması üçün valyutanın məzənnəsinin aşağı düşməsinə imkan verir.

✓ **Üçüncü nəsil valyuta böhranları:** 1997-ci ildə Asiya böhranının baş verməsi ilə valyuta böhranı özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu modeldə əsas diqqət balans təsirlərinə və bank sektorundakı problemlərə yönəlib. Bu zaman əxlaqi təhlükə, period və pul vahidi uyğunsuzluğu diqqətə alınır. Əxlaqi təhlükə modelində dövlət bankda depozit hesabı olan müştərilərə açıq şəkildə olmasa da, gizli şəkildə depozit sığortası ilə təminat verir. Maliyyə institutlarının bu tip qarantiyalarla təmin edilməsi, zəif tənzimləmə və nəzarət nəticəsində sistemdə çatışmazlıq yaranır. Müddət və pul vahidi uyğunsuzluğu modelləri bankların xarici valyutada qısamüddətli öhdəliklərə və yerli valyutada uzunmüddətli varlığa sahib olması ilə ortaya çıxan likvidlik problemləri ilə bağlı modellərdir.

İnkişaf edən ölkələrdə böhranların yaranmasına gətirib çıxardan əsas səbəbləri qeyd edək:

- xarici kapitalların cəlb olunmasına istiqamətlənmə və kapitalın hərəkətinin və bazarların liberallaşmasının müvafiq zəruriliyi;
- yüksək faiz dərəcələri;
- formalaşan maliyyə bazarının sürətli inkişafının mümkünlüyü;
- iqtisadiyyatın, bank sisteminin və maliyyə bazarının xarici kapitalların axınları ilə müqayisədə kiçik ölçüdə olması;
- maliyyə sisteminin və bazarın qeyri-effektiv fəaliyyəti, institusional strukturun inkişaf etməməsi, maliyyə sektorunun zəif tənzimlənməsi və nəzarəti;

- aşağıdakı xarici amillərin böyük təsiri: dünya faiz dərəcələrinin və əsas valyuta kurslarının, ixrac və idxal olunan malların qiymətlərinin, kapital axınlarının hərəkətinin istiqamətinin dəyişməsi və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə tərəfdaş olan qonşu ölkələrdə böhranların yaranması.

Beləliklə, tədqiqat zamanı kapitalın beynəlxalq hərəkətinin güclənməsi və böhranların zəncirvari reaksiyasının yayılması mümkünlüyü, beynəlxalq valyuta və maliyyə sarsıntıları şəraitində inkişaf edən ölkələrin maliyyə bazarlarının çox zəifliyi, psixoloji amillərin ölkələr arasında kapitalın miqrasiyasına təsirinin güclənməsi ilə bağlı olan risklərin kəskinləşməsindən ibarət olan iqtisadiyyatın qloballaşmasının maliyyə bazarında böhranların inkişafına təsiri müəyyənləşdirilmişdir.

D.Barton, R.Nyuel və G.Vilson öz tədqiqatında qeyd edirlər ki, gətdikcə böhranlar daha tez-tez baş verəcək, daha uzun müddət davam edəcək, onların həllinin dəyəri isə iki səbəbdən daha yüksək olacaq. Birincisi, kapital bazarının qloballaşmasının güclənməsi nəticəsində böhranlar selinin yaranması ehtimalı artır. Buna milli maliyyə bazarlarına kapital axınına qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və dünya maliyyə bazarları arasında əlaqələrin və qarşılıqlı asılılığın güclənməsi səbəb olur.

İkincisi, çətin idarə olunan iqtisadiyyatın təcili, ardıcıl olmayan liberallaşması ölkələri onların buna hazır olmadığı bir halda dünya bazarlarında rəqabət aparmaq zəruriliyi qarşısında qoyur. Müəlliflər xüsusi qeyd edirlər ki, daha açıq və bir-biri ilə əlaqəli olan iqtisadiyyatlara meyl güclənəcək. Təhlükəsizliyin artırılması üçün əlavə buferin yaradılması mümkün olmadığı, siyasi təşəbbüslərin boşa çıxdığı halda nəticə təkdir – daha çox böhran, daha böyük zərər. Zərər böyükdür, bir çox ölkələr üçün isə yol verilməzdir.

Böhranların səbəbləri yuxarıda göstərilənlərlə tükənmir. Böhran nəticəsində itkilər böyük və hətta yol verilməz ola bilər. Maliyyə bazarının seqmentlərinin qarşılıqlı asılılığı böhranın bir seqmentdən digərinə yayılmasına səbəb olur,

bütövlükdə maliyyə bazarının böhranına, iqtisadi böhrana və durğunluğa gətirib çıxarda bilər. Ölkə və xarici mənbələrin öyrənilməsi əsasında valyuta və maliyyə böhranlarının əsas səbəbləri, ifadə formaları və nəticələri sistemləşdirilmiş və cədvəl verilmişdir.

Aparılmış təhlil nəticəsində maliyyə bazarında böhranların yaranması üçün çox sayda səbəblərin və amillərin mövcudluğu təsdiqləndi. Maliyyə böhranlarının yaranması riskinin amilləri qeyrimüəyyənlik və məlumat uyğunsuzluğu şəraitində məqsədlərinin həyata keçirilmə üsulunu seçən çox sayda iştirakçıların fəaliyyətilə şərtləndirilib.

Risqlərin idarə edilməsi konsepsiyasına əsaslanan yanaşmalar yuxarıda qeyd olunan amilləri nəzərə almağa, onların mənfi nəticələrin yaranmasına təsiri ehtimalını qiymətləndirməyə və həmin nəticələrin yaranmasının qarşısının alınması və ya onların təsiri nəticələrinin azaldılması üçün müəyyən yolları təklif etməyə imkan verir. Bu gün bazarın ayrı iştirakçısı və ya nizamlayıcısı səviyyəsində limitin təyin edilməsindən, sığortalamadan, heçləmədən, məhdudlaşdırmadan, bölmədən və s. ibarət olan risklərin idarə edilməsi üsulları istifadə olunur. Lakin maliyyə bazarının integrativliyi xüsusiyyətin müvafiq olaraq ayrı-ayrı alt sistemlər (obyektlər, subyektlər, seqmentlər və yardımçı alt sistemlər) üçün səciyyəvi olan risklərin idarə edilməsi üsullarının tətbiqi maliyyə sarsıntılarının qarşısının alınması üçün kifayət hesab olunmur.

1.2. Qlobal maliyyə böhranının tarixi inkişaf yolu

1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə beynəlxalq maliyyə böhranı baş vermişdir. Dünyada 1900 - 1903, 1907, 1920-ci illərdə iqtisadi böhranlar yaşanmış, lakin onların heç biri 1929 - 1933 illərdə baş vermiş və bütün kapitalizm dünyasını, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etmiş dünya böhranı ilə müqayisə edilə bilməzlər. Bu böhran zamanı kapitalist ölkələrinin sənaye istehsalının məcmu həcmi 46%, polad əridilməsi - 62%, kömür hasilatı -31 %, gəmiqayırma istehsalı - 83%, xarici ticarət dövriyyəsi - 67% azalmış, işsizlərin sayı 26 mln nəfərə çatmış yaxud istehsalatda işləyənlərin 25% təşkil etmişdir, halının real gəlirləri orta hesabla 58% azalmışdır. Böhran, çox saylı müflislik halları ilə müşayiət olundu – və sadəcə, ABŞ-da 109 min şirkət iflasa uğramışdı.

1929 - 1933-cü illərdə - baş verən böhran müasir tarixdə ən iri dünya maliyyə böhranı dövrüdür. O, Nyu-Yorkda fond birjasında iflasdan başlamış və bank sistemini, sənayeni və kənd təsərrüfatını əhatə etmişdir. Öz xüsusiyyətinə görə bu təkrar istehsalın böhranı idi, bu zaman əhalinin aşağı alıcılıq qabiliyyəti nəticəsində tsiklik istehsal olunan mallara tələb azalmışdır. Nəticədə ictimai təkrar istehsal prosesi pozulmuş, çoxsaylı ticarət və sənaye müəssisələri, nəqliyyat şirkətləri, banklar iflas etmişdir. 1932-ci ildə ABŞ-da sənaye istehsalı, ümumən 46%, məhsulun ayrı-ayrı növləri üzrə isə olduqca daha çox azalmışdır, məsələn, çuğun -79%, polad -76% avtomobil -80%. Fəaliyyətdə olan 279 donma Peçindən yalnız 44 qalmışdır. Böhran iflasın kütləvi dalğasına səbəb olmuşdur. 1929-1933 illərdə 135 min şirkət və 5760 bank iflasa uğramışdır. Yalnız 1932-ci ildə korporasiyaların itkisi 3,2 mlrd dollar təşkil etmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsi 3,1 dəfə azalmış və ölkə 1911-ci il səviyyəsinə düşmüşdür.

Post-böhran depressiyası uzun müddətli olmuşdur. Müəyyən canlanmadan sonra 1937-ci ildə əvvəlcədən yüksəlmə fazasının olmaması ilə xarakterizə edilən yeni

böhran baş vermişdir. Yeni böhran əvvəlkindən zəif olsa da, olduqca kəskin keçirdi. Kapitalist dünyada sənaye istehsalının ümumi həcmi 11%, ABŞ-da isə 21% ixtisara salınmış, avtomobillərin buraxılması 40% azalmışdır. Bu böhranın inkişafı və ağırlaşması 1939 - 1945-ci illərdə ikinci Dünya Müharibəsi ilə dayandırılmışdır.

Müharibədən sonra ilk global iqtisadi böhran 1957-ci ilin sonunda başlamış və 1958-ci ilin ortalarındak davam etmişdir. O, ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Belçika, Niderland və digər bəzi kapitalist ölkələrini əhatə etmişdir. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində sənaye məhsulunun istehsalı 4% aşağı düşmüş, işsizlər ordusu demək olar ki, 10 mln nəfərə çatmışdır. 1973-cü ilin sonunda ABŞ-da başlanmış iqtisadi böhran, müddət, dərinlik və dağıdıcı gücü baxımından 1957-1958-ci il dünya iqtisadi böhranını olduqca ötüb keçmiş və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə 1929 -1933-cü il böhranına yaxınlaşmışdır. Böhran dövründə sənaye istehsalı ABŞ-da 13%, Yaponiyada -20% AFR - 22%, Böyük Britaniyada -10% Fransada - 13% İtaliyada 14% azalmışdır. Səhmlərin kursu yalnız bir ilə (1973-cü ilin dekabr ayından 1974-cü ilin dekabr ayına kimi) ABŞ-da 33%, Yaponiyada - 17%, AFR – 10%, Böyük Britaniyada -56%, Fransada -33%; İtaliyada -28% aşağı düşmüşdür. 1973-cü illə müqayisədə 1974-cü ildə müflisliyin sayı ABŞ-da 6%, Yaponiyada - 42; AFR – 40% Böyük Britaniyada - 47%, və Fransada -27% təsir etmişdir. 1975-ci ildə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinə işsizlərinin sayı 15 mln. nəfərə çatmışdır. Bundan başqa, 10 mln.-dan çox işçi yarımçıq iş həftəsinə köçürülmüş və ya müvəqqəti olaraq müəssisələrdən kənarlaşdırılmışdır. Hər tərəfdə əhalinin real gəlirlərinin aşağı düşməsi müşahidə edilmişdir.

Maliyyə böhranları 2007-2008-cu illərdə dünya iqtisadiyyatına damğasını vurmuşdur. ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropa ölkələri kimi inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar, Latın Amerika, Meksika, Şərqi Asiya və Türkiyə kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar, Rusiya, Şərqi Avropa ölkələri kimi keçid iqtisadiyyatlarının da daxil olduğu ölkələrdə maliyyə və bank böhranları yaşanmışdır. Qloballaşma və maliyyə

sərbəstliyinin genişlənməsində və dərinləşməsində təsirli olan bu böhranlar bəzi ölkələrdə hələ davam edir.

2007 - 2008 -ci illərdə ABŞ-da baş verən böhranın daha çox «maliyyə infeksiyası» kimi yeni fenomenin nəticəsi olduğu aydınlaşandan sonra yeni dünya maliyyə böhranının yaranma təhlükəsi xüsusilə kəskin şəkildə qəbul olunmağa başladı.

1970-2000-ci illərdə maliyyə böhranları onlarla ölkədə milli maliyyə aktivlərinin 10-30 %-nin itirilməsinə səbəb oldu. 2008-2009-cu illərdə bir çox inkişaf etmiş və İEOÖ-in bank sistemlərində böhranlar baş verdi və bu böhranlar yalnız batan və çətin vəziyyətə düşən bankları deyil, eyni zamanda banklarla əlaqəsi olan real sektoru və ev idarələrini də əhatə etdi. 2008-ci ilin II yarısı - fond indekslərində azalma: 70-80%, qlobal maliyyə sektorunda itkilər: 3 trln. \$ və ya qlobal ÜDM-in 4.3%-i təşkil etmişdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank böhranının aradan qaldırılmasına yönəlik çəkilən məsrəflər orta hesabla ÜDM-nin 15-20%-ni təşkil edir.

Qlobal maliyyə böhranı və postkrizis ssenarisinin inkişafı ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. ABŞ ipoteka kreditləşmə sisteminin çöküşü;
2. kredit həcmnin azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
3. Fond indekslərinin aşağı doğru meyli;
4. büdcə defisitlərinin artımı;
5. real sektorda geriləmə;
6. işsizliyin güclənməsi;
7. istehlak xərclərinin azalması.

Beləliklə, bundan öncə iqtisadiyyatı xəstələnmiş ölkələrə resept hazırlayan ABŞ və Avropa Birliyi kimi ölkələr-“maliyyə doktorları” özləri xəstələnmişlər və ilk növbədə onların təcili müalicəyə ehtiyacı vardır.

Məlum olduğu kimi, dünya maliyyə böhranı Amerikanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkirlikdən başlanmışdır. Bundan başqa, törəmə maliyyə alətlərinin

yanarmanın səbəblərindən biri risklərdən qorunmaq olsa da, onların spekulyativ məqsədlə istifadəsi sürətlə artdı. İpoteka “köpüyü” partlayaraq, bütün dünyada bank sektorundakı böhrana təkan vermişdir ki, bu da öz növbəsində, dünyanın bütün dövlətlərinin iqtisadiyyatında real sektorda resesiya səbəb olmuşdur. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında güvən amilinin itməsinə və panikanın yayılmasına gətirib çıxardı. Amerikanın bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın inkişaf etmiş və İEOÖ-ünə yayıldı.

Beləliklə, 2007-2008-ci illərdə başlanan və indiyədək davam edən global maliyyə böhranını 4 mərhələyə bölmək olar:

1. *Anglo-sakson maliyyə böhranı* (2007-ci ilin yaz ayından 2008-ci ilin mart ayınadək). Qlobal böhranın ilk mərkəzi ABŞ ipoteka bazarında problemlərin yaranması ilə meydana çıxdı və ABŞ-ın ən iri ipoteka Bankının “Bear Stearns” qurtarılmasına yönəlik başlanan əməliyyat oldu.

2. *Hüdudçəkmə və ya sərhədçəkmə* (decoupling, mart-avqust 2008-ci il). Böhran bütünlüklə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə yayıldı, ancaq bununla yanaşı ümid bağlamaqda idi ki, böhran İEOÖ-ə təsir etməyəcək və nəticədə onların dinamik iqtisadi inkişafı burulğan içində olan ölkələrin xilas edilməsində əsas katalizator olacaqdır.

3. *Kredit daralma əməliyyatı* (de-leveraging, sentyabr-noyabr 2008-ci il). Qlobal böhranın İEOÖ-ə bulaşması və inkişaf etmiş ölkələrdə resesiyanın başlanması haqqında rəsmilərin etirafları. Dünyanın bir çox ölkələrində bank sisteminin kollaps təhlükəsinin başlanğıcı.

4. *Emissionla vurulmaq və ya doldurmaq* (quantitative easing, noyabr 2008-ci ilin sonundan indiyədək olan müddətə). Dünya ölkələrinin əksər hökumətləri istehsalat kollapsına yol verməmək üçün monetar və fiksəl xarakterli çox çeşidli tədbirlər paketi hazırladı və məqsəd ilk növbədə, pul təklifini artırmaqla tələbi stimullaşdırmaqdır.

Son iqtisadi və maliyyə krizi 2006-cı ildən Amerikada daşınmaz əmlak sektorunda özünü yavaş-yavaş hiss etdirməyə başlamışdır. Birinci olaraq “Ownit Mortgage Solutions” iflas etmiş, bu iflasın arxasınca daşınmaz əmlak sektorunda qeyri-müəyyənlik sürətlə artmağa başlamış və qısa müddət ərzində bütün ipoteka bazarına yayılmışdır. 2 aprel 2007-ci il tarixində "New Ceuntry Financial"-in müflisləşməsi, yeni bir iqtisadi böhranın olacağından xəbər verdi. Amerika Mərkəzi Bankının (FED) faizləri aşağı salması səbəbiylə banklar ucuz fonlar əldə etmişlər və bu sayədə aşağı faizli kreditlər təmin etmişlər. Amma bütün bu kreditlərin idarə edilə bilməməsi və FED-in faiz dərəcələrini yenidən artırmasının nəticəsi olaraq ipoteka bazarlarında qiymətlər düşməyə başlamış, bu geniş daşınmaz əmlak sektorunda çətinliklər yaratmışdır. Digər tərəfdən də aşağı faizli kreditlərin yayılması və riskli varlıqların qiymətlərinin artması ipoteka kreditləri verən bankları çətin vəziyyətdə qoymuşdur. Bunun dolayı olaraq sərmayə banklarına sıçraması və bazarlarda arxa arxaya gələn iflaslar maliyyə sistemini sarsıtmışdır. Şəxslərdə banklara olan inamın azalması və pullarını likvidləşdirməsi nəticəsində banklar və maliyyə təşkilatları öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməmiş və nəticədə böhran real iqtisadiyyata sıçramışdır.

ABŞ-dan başlayıb sürətlə Avropaya yayılan qlobal iqtisadi böhran böyük şirkətləri və bankları çətin vəziyyətdə salmışdır. Ölkələr böyük şirkətləri və bankları iflasdan xilas etmək üçün xüsusi maliyyə proqramları hazırlayaraq likvid varlıqlara olan ehtiyacı ödəməyə çalışmışdır. Bu dövrdə qlobal iqtisadiyyat II Dünya müharibəsindən sonrakı ən böyük kiçilməni yaşamışdır. İMF-in hazırladığı hesabatda qlobal iqtisadi artımın 2007-ci ildə 7.3 faiz, 2008-ci ildə 2.8%, 2009-cu ildə isə mənfi 12.3% reallaşdığı ifadə edilmişdir. Dünya ticarət həcmindəki artım isə 2007-2009-cu illər arasında 5.3 faizdən mənfi 0.8-ə faizə enmişdir. Dünyada milli gəlirin 20-30 trilyon dollar azalacağı əvvəldən bildirilmişdir. Bu azalma hər ölkədə fərqli formada özünü göstərmiş və kapitalist sənaye ölkələri daha çox zərər görmüşdür.

1.3. 2007-2008 dünya maliyyə böhranının ABŞ və Avropa iqtisadiyyatına təsirlərinin qiymətləndirilməsi

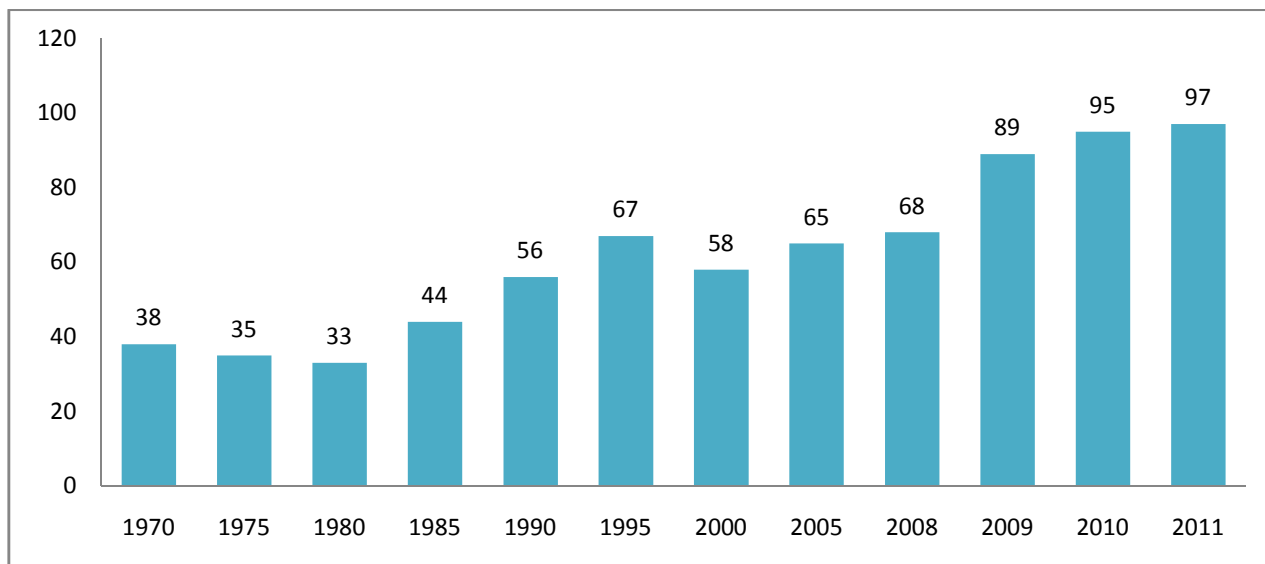
Bildiyimiz üzrə global iqtisadi böhran Amerikada başladı və Avropaya, oradan da bütün dünyaya yayıldı. Amerika Mərkəz Bankının faiz dərəcələrini yüksəltməsi nəticəsində daşınmaz əmlak sektoru durğunlaşmışdır. Asan şərtlərlə əldə edilən və aşağı faiz dərəcələri olan bu kreditlərlə ev alan bir çox şəxslər faizləri geri ödəyə bilmirdi və mənzilini satışa çıxarmaq məcburiyyətində idi. Belə mənzil sahiblərinin sayı durmadan artırdı və artıqca tələb təklifi daha çox üstələdiyi üçün mənzil qiymətləri enməyə başlamışdır. Bu daşınmaz əmlakın ən önəmli müştərilərindən olan hedge fondlar və büdcələri milyard dollarlarla ifadə edilən beynəlxalq banklar maliyyə sistemindəki kiçilmələrdən yüksək miqdarda zərər görmüşdür.

Beynəlxalq maliyyə böhranının başlanğıcı qəbul edilən avqust 2007-ci il tarixindən bəri ABŞ-da 20-nin üzərində bank iflas etdi. İflas edən bankların aktivləri 175 milyard dollar olaraq qiymətləndirilir. Bu dövrdə ABŞ-ın öndə gələn banklarından olan Bearn Stearnsın iflas edəcəyini elan etməsiylə hissə başına 2 dollar olmaq üzrə 236 milyon dollara JP Morgan tərəfindən satın alındı. Daha sonra Bank of Amerika maliyyə nəhəngi olan Merrill Lynch-i satın aldı. Lehman Brothersin müflisləşməsi isə bu sektordakı digərlərinin də sonunun gəldiyindən xəbər verirdi. Bunu görən FED, ABŞ-ın ən böyük iki sərmayə bankı olan Goldman Sachs və Morgan Stanleni dəstəkləmək məqsədiylə hər iki bankın statusunu dəyişdirməsi nəticəsində dünyanın ən böyük bazarı olan Wall Streetdəki sərmayə bankçılığı modeli tarixə qarışdı. Bütün bu dəyişmələr artıq bankçılıqda köhnə modelin getməsi yerinə yeni modelin gəlməsi şəklində şərh oluna bilər. Bu da böhranın ən çox bankçılıq sektoruna etdiyi qalıcı təsirdən xəbər verirdi.

ABŞ ÜDM-i böhranın başladığı vaxtda 4.8 faiz artarkən 2009-cu ilin ilk rübündə 6.1% azaldı. ABŞ iqtisadiyyatı təxminən böhrandan 5% nisbətində təsirlənmiş

və bu təsir indi də davam etməkdədir. Belə ki, böhrandan əvvəl edilən hesablamalara görə 2014-cü ildə 2006-cı ilə görə ABŞ ÜDM-i 15 % -ə qədər artmalı idi amma bu rəqəm böhrandan sonra 9 faiz olaraq təxmin edilməkdədir.

Qrafik 1. ABŞ, Borcun ÜDM-ə olan nisbəti

Mənbə: www.imf.org

ABŞ-ın iqtisadi göstəricilərinə görə borcun ÜDM-ə olan nisbəti 2011-ci ilin birinci yarısında sağdakı qrafikdə də verildiyi kimi 97 faizdir. Bu qrafikdə diqqəti ən çox cəlb edən məqam isə ABŞ borcunun ÜDM-ə olan nisbətinin 2008-dən 2009-a keçən ildə indiyə qədər görülməmiş ölçüdə, yəni 21 faiz artırması idi. Və dövlət borcunun bu qədər artması iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların riskini artırır. 2007-dən sonrakı dövrlərdə xoşbəxtlik indeksindəki azalmalar əslində son global iqtisadi və maliyyə böhranın ictimai həyata nə qədər təsir etdiyini ortaya qoymaqladır. Belə ki, Avropa Statistik komitəsinin açıqladığı xoşbəxtlik indeksi 2007-2009 dövründə 0.3-dən mənfi 3.2-ə qədər düşmüş və Amerika xalqının get-gedə daha da bədbəxt olması qənaətinə gəlməyə əsas verir.

Bütün dünyanı təsiri altına alan global iqtisadi böhran maliyyə, daxili tələb və global ticarət vasitəsi ilə sürətlə Avropa ölkələrinə yayılmağa başlamış. Böhranın

yüksək sürətlə yayılması bank iflaslarına gətirib çıxarmışdır. Bankların kredit limitlərini məhdudlaşdırması və xüsusilə inkişaf edən Avropa ölkələrində azalan maliyyə imkanları, böhranın artmasına gətirib çıxarmış və iqtisadi tənəzzüllər artaraq ABŞ-dakı iqtisadi itkiləri ötürüb keçmişdir. Ev təsərrüfatlarının qənaətlərini yüksəltməsinə bağlı olaraq dayanıqlı istehlak mallarına olan tələbin və mənzil kapitalının azalması məcmu tələbin azalmasına səbəb olmuş, və qiymətlər düşməyə başlamışdır.

Digər tərəfdən kapital əsaslı mallara olan tələbin azalması, ticarətdəki maliyyə sıxıntıları və yavaşlayan iqtisadi fəaliyyətin çox daha sürətli olması səbəbiylə xarici tələb azalmış, bu da AB-nin ixracatına mənfi təsir göstərmişdir. İxracat bir əvvəlki ilə görə azalmış, və 2009-cu ildə AB artım sürəti sıfıra yaxınlaşmışdır. 2008-ci ildə 0.8 faizdən 2009-cu ildə mənfi 2.5 faiz nisbətində qədər düşmüşdür. 2007-ci ildə bu nisbət 2.9 faiz, 2010-cu ildə isə 0.7 faiz olmuşdur. Artım nisbətindəki azalma 2008-ci il etibarilə ən çox İtaliyada (-1.3%) ən az isə Polşada (5%) olmuşdur.

İqtisadiyyatın durğunluğa girməsi səbəbiylə işsizlik faizləri yüksəlmişdir. 2007-ci ildə AB-27 daxilində 7.5% olan işsizlik nisbəti, 2009-cu ildə 18.8% olaraq reallaşmışdır. O dövr Avropada böhrandan ən çox təsirlənən sahə isə məşğulluq bazarı olmuşdur. 2011-ci ilin ilk aylarında işsizlik nisbəti AB daxilində 9,5% , avro sahəsində isə 10% civarında olmuşdur. Yaşanan qlobal böhran, AB ölkələrində büdcə kəsirlərini və borc miqdarını böyük ölçüdə artırmış və bir çox üzv ölkələrdə dövlət maliyyəsinin davamlılığının təhlükəyə girməsinə səbəb olmuşdur. Necə ki 2006-cı ildə 7,1 trilyon avro olan AB dövlətlərinin borc miqdarı 2009-cu ilin sonunda xilasetmə maliyyə paket proqramlarının icra edilməsi ilə 8,6 trilyon avroya yüksəlmişdir.

Dünyanın ən böyük iqtisadiyyatları olan Amerika və Avropa ölkələrində böhranın göstərdiyi uzun müddətli təsirlər bir çox makroekonomik göstəricilərə görə bənzərdir. Belə ki, hər iki iqtisadiyyatda işsizlik faizləri artdı, icra edilən xilas proqramlarıyla büdcə kəsirləri artdı və dövlət borcları atmağa başladı. Bütün dünyada

adam başına düşən gəlir azalınca, real sektorun gələcəyə ilişkin gözləntiləri neqativləşdi və bu səbəblə istehlak azaldı, qənaətlər artmağa başladı. Bankların kredit limitini aşağı çəkməsi kredit alma imkanlarını azaltdı və maliyyə sahəsində likvid pul çatışmazlığını reallaşdırdı. Gələcəyə ilişkin təxminlərin pozitiv olmaması səbəbiylə investisiyalar azaldı. Daxili və xarici tələb düşüncə ÜDM azaldı, iqtisadi artım faizi və ticarət həcmi azaldı. Digər tərəfdən iqtisadiyyatın davamlı böyüməsinə səbəb olan məhsuldarlıq faizi aşağı düşdü. Müasir kapitalı təşviq edən əhəmiyyətli ünsür olan müasir istehlakçı sayı azaldı.

Fərqli tərəfi isə Avropanın ABŞ-dan daha pis vəziyyətə düşməsi və xilas proqramları üçün alınan borcların ABŞ-dan daha çox olmasıdır. Alınan borclar çox olunca avro dollar qarşısında dəyər itirdi və xarici ticarətdə Avropanın Amerikaya qarşı rəqabət qabiliyyətliliyi artdı. Digər tərəfdən baxdığımızda Amerikan iqtisadiyyatı 2007-2008-ci il böhranından Avropa iqtisadiyyatına nisbətə daha tez çıxdı. Avropanın borc problemi hələ də həll edilmiş vəziyyətdə deyil. Bu isə Avropa birliyini təhdid edir.

Maraqlı haldır ki, hazırda dünyanı bürümüş maliyyə böhranı proseslərində, bu iki amil yenə də özünü göstərməkdədir. Bir çox dünya alimlərinin və ekspertlərin rəylərinə görə, hazırkı dünya maliyyə böhranı ağır fəsadlarla nəticələnəcək və bu böhran bu vaxta kimi baş vermiş böhranların ən ağır olacaqdır. Amerikalı alim B. Delonqa görə, bu böhran keçən əsrin 80-ci illərindəkindən daha ağır olacaqdır. Harvard Universitetinin professoru K.Roqoffa görə isə, bu son 25 ildə ən ağır bir böhrandır. Bu böhranın ağır fəsadlarla nəticələnəcəyi iri dövlətləri operativ tədbirlər görməyə məcbur etmişdir. Superdövlət ABŞ-da ÜDM-nin azalması davam edir və bu vəziyyətin hələ 2009-cu ilin əvvəlinədək uzanması proqnozlaşdırılır. Böhranın fəsadlarının maliyyə bazarın iflic etməklə yanaşı, ABŞ iqtisadiyyatının real sektorlarına, xüsusilə sənaye sektorlarına ciddi zərər göstərəcəyi təhlükəsi vardır. Bunları nəzərə alan, ABŞ hökuməti 700 mlrd. dollar vəsait ayırmaqla, böhrandan çıxış

üçün tədbirlərin reallaşdırılmasına başlamışdır. Polson planı adlı bu tədbirlər paketinin əsas mahiyyəti baş vermiş böhrana qarşı sistemli tədbirlərin görülməsi və Amerika xalqının maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir.

Qeyd edildiyi kimi, maliyyə böhranı Avropa ölkələrini də bürümüşdür. Artıq 2 iri Avropa bankı milliləşdirilmişdir. Böhranla uzun mübarizədən sonra, Britaniyanın iri ipoteka bankı Bradford Bingley dövlətin əlinə keçmişdir. Fortisin benilyuks bank qruplarının aksiyalarının əksəriyyəti Belçika, Hollandiya və Lüksemburq hökumətləri tərəfindən alınmışdır. Eyni əməliyyatlar Almaniya və Belçika hökumətləri tərəfindən Doxia və Hyro Real Estote banklarına qarşı da aparılmışdır. Burada qısa müddət ərzində Avropa ölkələri 60 mlrd. dollar kredit resursları ayırmışdır. Ancaq buna baxmayaraq böhrana qarşı görülmən tədbirlərin həcmi böyük olaraq qalmışdır. Məhz bu səbəbdən Almaniya parlamenti dünya maliyyə böhranından çıxmaq üçün 650 mlrd. dollar ayrılmasını lazım bilmiş və 15 Avropa ölkəsi maliyyə böhranı ilə mübarizə üçün birgə plan qəbul edərək bankların qismən milliləşdirilməsinə başlamışlar. Britaniyalı iqtisadçı Ben Mey hesab edir ki, Avropa iqtisadiyyatının xilas edilməsi üzrə planlar regionda iqtisadiyyatın zəifləməsinin qarşısını ala bilməyəcəkdir. Avrozonada banklararası kreditləşdirmənin stimullaşdırması üçün koordinasiya olunmuş tədbirlərin elan edilməsi fond bazarının sabitləşməsinə və avronun bərpasına kömək etmişdir. Ancaq, biz bu planların 2009-cu ildə regionda iqtisadi durğunluğun qarşısını ala biləcəyinə inanmırıq.

BVF-nun proqnozuna görə ABŞ-da baş vermiş maliyyə böhranı Avropada sistemli böhran riskinin artmasına gətirib çıxara bilər. Ancaq Avropada böyük həcmli böhran gözlənilmir və belə hesab edilir ki, Avropa ölkələri hökumətlərinin gördüyü tədbirlər bunun qarşısını alacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələri içərisində fond və qiymətli kağızlar bazarları, dünya bazarlarına nisbətən geniş integrasiya etmiş ölkələrdə dünya maliyyə böhranının təsiri daha çox diqqəti cəlb edir. Bununla yanaşı, həmin ölkələrin (Rusiya,

Ukrayna və Qazaxıstan) bank sistemlərinin də dünya bank sisteminə daha açıq olması amilini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Maraqlıdır ki, hələ 2008-ci ilin aprelində Alma-Ata şəhərində Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin bank assosiasiyalarının iştirakı ilə MDB ölkələrinin bank ekspertlərinin sammitində yaxınlaşmaqda olan bank-maliyyə böhranının qarşısının alınması üçün tədbirlər səsələnmişdir. Ancaq, MDB-nin yarandığı və fəaliyyət göstərdiyi dövrdə qəbul edilmiş, lakin kağız üzərində qalmış çoxsaylı qərarlar kimi, həmin sammitdə səsələnən vahid regional valyutanın yaradılması məsələsinin də yaxın 10 ildə həyata keçirilməsi real görünür.

Bank eksperti A. Kazakov isə bu cür vahid süni valyuta yaratmaqda olsa, ölkələrin milli valyutalarından istifadə etməklə ölkələrarası klirinq əməliyyatlarının aparılmasını məqsədəuyğun hesab edir. Bu təcrübənin hələ SSRİ dövründə sözü gedən qurumun yaxın müttəfiqləri ilə geniş həcmdə istifadə edilməsini də diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Ekspert P.N. Nefidovun fikrincə, bu vahid ödəniş sistemə (klirinq) ilk növbədə Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, həm də Ukrayna və Belorus daxil olmaq imkanına malikdirlər. Bu narahatçılığın əsas səbəblərindən biri, yaxın iki ildə dünya maliyyə böhranının MDB ölkələrinin hələ yenicə möhkəmlənməkdə olan bank sistemə və xüsusilə real iqtisadi sektorlarına ciddi neqativ təsir edəcəyi hesab edilir. Məsələn, rusiyalı bank eksperti A. Kostinə görə, Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstanın ixrac təyinatlı mallarının, xüsusilə neftin qiymətinin aşağı düşməsi artıq bu gün dünya böhranının başlanmasını göstərir. Bununla yanaşı, maliyyə böhranı ilə bağlı MDB ölkələrinin bank-maliyyə və real iqtisadi sektorlarında bir sıra aşağıdakı pessimist proqnozları diqqəti cəlb edir:

- yenicə iqtisadi inkişaf templəri toplayan MDB ölkələri iqtisadi durğunluğa düşər ola bilərlər;
- maliyyə böhranı və kredit resurslarının məhdudluğu, bank sisteminin dayaqlarının silkələnməsi son nəticədə milli valyutaların zəifləməsinə və devalvasiyasına gətirib çıxarar;

- maliyyə böhranın həcmnin və coğrafiyasının genişlənməsi, bu ölkələrin maliyyə sistemlərinin və maliyyə institutlarının işində ciddi təhlükələr törədə bilər;
- MDB ölkələrinin bir-birinə zəif maliyyə integrasiyaları, bu ölkələrin maliyyə böhranına qarşı birlikdə ciddi mübarizə aparmasını çətinləşdirər;
- nəhayət, maliyyə-bank sisteminin zəifləməsi, iqtisadi inkişaf proseslərinin ləngiməsi, bu ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf tempini zəiflədəcək və bir sıra sosial problemlərin həllinə milli resursların geniş həcmdə ayrılmasını məhdudlaşdıracaq və s.

Ekspertlərin apardığı təhlillər göstərir ki, nisbətən qapalı olan bank sistemi bu böhrandan cüzi itkilərlə çıxıb bilər. Bu ilk növbədə kənardan kredit resurslarının cəlbilə bağlıdır. Ancaq, Ukrayna və Qazaxıstan bankları artıq böhranın fəsadlarının ciddi təsirinə malik olublar. Belə ki, bu ölkələrin bank sistemində xaricdən cəlb edilən vəsaitlər, ümumi bank aktivində 50%-dən çoxluq təşkil edir. Bu ölkələrlə yanaşı, maliyyə-kredit böhranı Rusiya və Belarusda da özünü göstərmişdir. Hətta, Rusiya kömək məqsədilə, nisbətən qapalı bank-maliyyə və iqtisadiyyat sektoruna malik olan Belarusa 2 mlrd. dollar ayırmışdır.

Rusiyanın özündə isə artıq ödəmə vaxtı keçmiş kreditor borclarının məbləği 35mlrd.dollara çatmışdır. Hələ 2007-ci ilin yazında Rusiyanın iqtisadi araşdırmalar mərkəzindən birində, dünya maliyyə böhranının yaxınlaşması və onun Rusiyaya, xüsusilə real iqtisadi sektoruna ciddi təsir edəcəyi bildirilmişdir. Bu cür proqnoz dünyada baş verən birja əməliyyatlarının və qiymətli kağızlar bazarlarının qeyri-sabitliyi, birja fırladaqlarının artması və s. ilə izah edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq Rusiya hökuməti də, səhvə yol verdiklərini və ölkədən kapital axımının sürətləndiyini etiraf ediblər. Bununla bağlı Rusiya hökuməti maliyyə böhranının ölkəyə təsirini azaltmaq üçün tədbirlər görməkdədir. Belə ki, əmanətlərin sığortalanması üzrə Agentliyin funksiyasının genişlənməsi üçün bankların kapitallaşdırılmasına 8 mlrd. dollar, bank sisteminin fəaliyyətinin sabitləşməsinə 16 mlrd. dollar, "qısa pullar" və 40 mlrd. dollar uzunmüddətli subordinasiyalı kreditlər

ayrılmışdır. Bundan əlavə, xarici kreditlərin ödənişi üzrə əməliyyatların vaxtında aparılmasına 50 mlrd. dolların ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu cür tədbirlərin aparılmasına baxmayaraq, maliyyə böhranı başlayandan Rusiya bank sistemində təkcə fiziki şəxslərin əmanətlərinin axını 2 %-ə yaxın olmuşdur və bu təxminən 3,4 mlrd. dollar təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada bank əmanətlərinin həcmi 220 mlrd. dollardır və hazırda rubl üzrə əmanətlərin azalması müşahidə edilir. Bir çox ekspertlərə görə, əgər neftin qiyməti düşməkdə davam edərsə, Rusiyadan kapital axını daha da güclənəcək və 2015-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının artım tempi sıfır dərəcəsinə qədər düşə bilər. Hazırda Rusiyanın fond bazarının 70-80%-ni xarici kapital təşkil edir və maliyyə böhranı gücləndikdən sonra bu tip investorlar öz aktivlərini dəyər-dəyməzinə satmağa və ya ölkədən çıxarmağa başlayıblar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada 2007-2008-ci illərdə korporativ xarici borclar 300 mlrd. dollara çatıb və bu kapitalın əsas hissəsi neft-qaz sektoru ilə yanaşı, ölkənin digər iqtisadi sektorlarının (tikinti, istehlak bazarı, ipoteka, yeni layihələr və s.) inkişafına yönəldilmişdir. Bu borclar üzrə ödənişlər 2008-2009-cu illərdə 245 mlrd. dollara bərabərdir. Neft-qaz dollarının azalması ilə bağlı maliyyə imkanlarının məhdudluğu qaçılmaz və ölkəyə gələn kapital axınının dayanmasını nəzərə alsaq bu qədər borcun ödənməsini də ölkədən gedən kapital kimi qiymətləndirmək lazımdır. Fitch Rotings Beynəlxalq Reyting Agentliyinin xüsusi məruzəsində qeyd edilir ki, dünya banklarının silkələnməsi Rusiya iqtisadiyyatının zəif yerlərini açıb göstərməyə başlamışdır.

FƏSİL 2. BEYNƏLXALQ MALİYYƏ BÖHRANLARINA QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ MEXANİZMİ

2.1 Maliyyə böhranların qarşısının alınması üzrə müasir mexanizm və modellər

Orta hesabla ölkələrin iqtisadi inkişafının böhrandan qabaq illərin orta səviyyəsinə qədər bərpası valyuta böhranı baş verdikdən sonra təxminən iki il təşkil edir, bank böhranından sonra iqtisadi inkişafın bərpası isə dörd ildən çox davam edə bilər. Statistik modellərin nöqsanlarına cavab olaraq müəlliflər valyuta və bank böhranlarının proqnozlaşdırılmasına dair yanaşmaları ölkələrin zəifliyi reytinglərinin istifadəsi əsasında, təkmilləşdirməyi təklif edirlər və onları bank sistemlərinin keyfiyyət göstəricilərinin təhlili və maliyyə böhranlarının zəncirvari reaksiyasının yayılması ilə bağlı yeni indikatorların uçuğu ilə tamamlayırlar.

Maliyyə böhranlarının zəncirvari reaksiyasının yayılma mexanizmlərinin icmalı H.Huanın əsərində verilmişdir, həmin əsərdə maliyyə sarsıntıların ötürülməsinin valyuta, bank və fond yollarının əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Maliyyə böhranlarının qarşısının alınmasına sistem yanaşma baxımından daha maraqlı olan D.Bartonun və digər müəlliflərin əsərində iqtisadiyyatın real və bank sektorlarının vəziyyətini, həmçinin daxilə kapital axını ilə bağlı olan milli və beynəlxalq fond bazarlarının vəziyyətini əks etdirən, bir-biri ilə bağlı olan və böhranın inkişafına təsir edən beş sahə tədqiq olunmuşdur. Qeyd olunan sahələrin vəziyyətini əks etdirən göstəricilər sistemi və onların qiymətləndirmə üsulları təklif edilmişdir. Müəlliflər qeyd edir ki, böhranları əvvəlcədən görmək və onları idarə etmək olar. Əsərdə iqtisadiyyatın real sektorunun yığılmış mənfi potensialının və maliyyə böhranının inkişafı prosesində həmin potensialın bank sektoruna təsiri xüsusi qeyd olunur. Yerli, milli və beynəlxalq

səviyyələrdə böhranların aradan qaldırılmasının çox saylı nümunələri və üsulları müzakirə olunmuşdur.

QXS (Qabaqcadan xəbərdarlıq sistemi) - nin effektivliyinin artırılmasının mühüm üsulu böhranların proqnozlaşdırılması modellərinin keyfiyyətinin yaxşılaşması və məlumatın işlənməsi üzrə yeni metodikaların istifadəsidir. Son zamanlar böhran indikatorlarının işlədilməsinə yeni yanaşmalar meydana gəlmiş və böhranların proqnozlaşdırılmasına signal və regress yanaşmanın istifadəsinə əsaslanan köhnə metodikalar təkmilləşdirilmişdir. Nağın və Mitranın əsərində QXS modelinin yaradılması üçün süni neyroşəbəkələr metodikası istifadə olunmuşdur. 1980-1998 illər üzrə İndoneziya, Malayziya və Tailand haqqında aylıq məlumatların təhlili əsasında onun göstəricilərinin Kaminskiyin indikator modeli ilə müqayisəsi aparılmışdır. Neyroşəbəkə modellərinin əsas üstünlüyü dəyişənlərin qarşılıqlı əlaqəsinin kompleks uçotunun çevikliyi və mümkünlüyüdür. Çatışmayan cəhətlərdən biri onların isinin qeyri - şəffaflığıdır. Dəyişənlərin əmsallarının olmaması və onların qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterinin aşkar şəkildə olmaması səbəbindən onlardan hansının böhran həddinə gəlib çatdığını və böhran ehtimalının inkişafına təsir etdiyini müəyyən etmək çətinidir.

Müasir şəraitdə çox böyük zərərlə bağlı olan miqyaslı fəlakətlərin və böhranların qarşısının alınması üçün geniş istifadə olunan yanaşmalardan biri erkən qarşısını alma sistemlərinin istifadəsidir. Dünyada təbii və antropogen böhranların qarşısının alınması üçün həmin sistemlərin istifadəsi ilə bağlı böyük təcrübə toplanmışdır. Hərbi münaqişələrin¹⁰⁶, aclığın¹⁰⁷, hidrometeoroloji və geoloji fəlakətlərin və mənfi sosial-iqtisadi nəticələrlə digər miqyaslı hadisələrin yaranma ehtimalı haqqında qabaqcadan xəbər verən çoxsaylı müxtəlif qabaqcadan xəbərdarlıq sistemi (QXS) mövcuddur. Bu gün QXS ayrı-ayrı üsulları valyuta böhranlarının, bank ¹⁰⁹ və korporativ müflisləşmələrin qarşısının alınması üçün istifadə olunur.

QXS - nin çox sayda tətbiqi xarakterli tərifləri var. Məsələn, BMT-nin fəlakətlərin məhdudlaşdırılması üzrə beynəlxalq proqramı çərçivəsində qəbul olunmuş tərif mövcuddur. Həmin sənəddə xüsusilə qeyd olunur ki, QXS riskə meyilli insanlara və təşkilatlara riski istisna edən və ya azaldan tədbirləri görməyə və effektiv cavabı hazırlamağa imkan verən məsul orqanlar tərəfindən doğru məlumatın vaxtında təmin olunması məqsədilə istifadə olunur. Bu tərifdən irəli gəlir ki, məsul orqanların funksiyası yalnız risklər haqqında məlumatın verilməsindən ibarətdir, müvafiq tədbirlərin görülməsi isə digər orqanlara həvalə olunur. Beləliklə, böhranların nəticələrinin müxtəlif dərəcəli təsirinə məruz qalan subyektlər arasında böhranların qarşısının alınması üzrə funksiyaların, məsuliyyətin və marağın əhəmiyyətli bölgüsü aparılır : bəziləri əvvəlcədən məlumat verir ki, bu zaman böhranın yaranmasının erkən mərhələsi xüsusi qeyd edilmişdir, digərləri isə böhranların qarşısının alınması məqsədilə effektiv tədbirlər görməlidirlər. Belə bir yanaşma beynəlxalq təşkilatlar üçün səciyyəvidir.

Hərbi problemlərlə bağlı QXS başqa bir tərifini istifadə olunur: “Erkən qarşısını alma – qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə səlahiyyətli hökumət orqanlarının böhranın yaranma təhlükəsi haqqında əvvəlcədən xəbərdar edilməsidir”. Müzakirə olunan halda böhranın qarşısının alınması sistemi ən yüksək etibarlılığa və operativliyə malik olmalı olan xüsusi tədbirlər kompleksidir. Təhlükənin növündən asılı olaraq səlahiyyətli hökumət orqanları qabaqlayıcı tədbirləri seçməlidirlər. On ildən çox davam edən təbii fəlakətlər sahəsində erkən qarşısını alma sistemlərinin işlənilib hazırlanmasının, inkişafının və fəaliyyətinin yekun nəticələri BMT-nin müxtəlif komitələri və Almaniyanın, ABŞ-ın və Çinin müvafiq hökumət orqanları tərəfindən təşkil olunaraq və dəstəklənərək 2003-cü və 2006-cı illərdə müvafiq olaraq Bonnda və Şanxayda keçirilmiş beynəlxalq elmi konfranslarda müzakirə olunmuşdur. Konfransların materiallarında kompleks şəkildə QXS-nin tətbiqinin müsbət təcrübəsi,

həmin sistemlərin fəaliyyətinin nöqsanları və problemləri və onların inkişaf perspektivləri göstərilmişdir.

Şənxayda keçirilən konfransda sistemin aşağıdakı tərifini təklif olunmuşdur: “Erkən qarşısını alma sistemi – zərərin vurulması ehtimalı haqqında ən yüksək dərəcədə dəqiq məlumatın hazırlanması və həmin məlumatın təhlükəyə məruz qalanlara və müdafiəni təmin etməli olanlara verilməsinin təminatı üzrə sosial prosesdir.” Erkən qarşısını almanın çox saylı şərhinin mövcudluğu bütün hallar üçün tək olan tərif qısa ifadə etməyə imkan vermir. Müvafiq tərif sistemin strukturu ilə birlikdə, qarşıda qoyulmuş məqsədlərdən və risk amillərinin tərifindən, həmin məqsədləri və amilləri qısa ifadə edən orqanlardan və təhlükə haqqında xəbərdar etmələrin nəzərdə tutulduğu şəxslərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Lakin maliyyə bazarında baş verən böhranların vurduğu zərərin miqyaslarını və buna bazar iqtisadiyyatının demək olar ki, bütün subyektlərinin cəlb olunduğunu nəzərə alaraq güman etmək olar ki, QXS sosial proses kimi dövlət, ictimai təşkilatların və biznesin böhranların qarşısının alınması üzrə tədbirlərin görülməsində rolunu daha dolğun əks etdirməyə imkan verir. Məlumatın doğruluğu, onun qabaqcadan məlum olan xarakteri və dəqiqliyi, yalnız səlahiyyətli hökumət orqanları üçün deyil, həmçinin riskə meyilli insanlar və təşkilatlar üçün nəzərdə tutulması, yalnız qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi və müdafiənin təminatı deyil, həmçinin riski istisna edən və ya azaldan tədbirlərin görülməsi, effektiv cavabın hazırlanması məqsədilə cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrə daha çox uyğun gəlir.

Maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması baxımından müxtəlif növ böhranların QXS-nin istifadəsi üzrə toplanmış təcrübəni nəzərə almaq və ümumiləşdirmək vacib hesab olunur. Risklərin idarə edilməsi və erkən qarşısının alınması ilə əlaqədar yanaşmalar risk amillərinin təhlili, onların qiymətləndirilməsi, məlumatın monitorinqi və toplanılması, qarşısını alma və idarə etmə üsullarının planlaşdırılması zamanı ifadə olunan bir sıra ümumi cəhətlərə malikdirlər. Böhranların

erkən qarşısının alınması sistemlərinin fərqləndirici cəhətini kifayət qədər yüksək həyata keçmə sürətinə malik demək olar ki tamamilə idarə olunmayan risklərin səbəb olduğu çox sayda iştirakçılarla və zərərlərin böyük miqyası ilə şərtləndirilən yanaşmanın sistemli şəkildə olmasıdır. Bu səbəbdən böhranların monitorinqinə, proqnozlaşdırılmasına və erkən mərhələdə böhranın yaranma ehtimalının artmasını müəyyən etməyə və gözlənilən təhlükə haqqında əvvəlcədən xəbər verməyə imkan verən indikatorların axtarışına xüsusi diqqət yetirilir.

Maliyyə böhranları zamanı aktivlərin satılmasına, banka “hücuma”, böhranların zəncirvari reaksiyasının yayılmasına gətirib çıxardan investorların riskin artmasına münasibətinin kəskin dəyişməsi halları məlumdur. Böhran iştirakçılarının böyük əksəriyyəti böhran haqqında xəbərin qısa ifadəsi və çatdırılması ilə bağlı psixoloji amillərin nəzərə alınması zəruriliyini xüsusi qeyd edir. QXS-nin tətbiqi təcrübəsi risk qruplarını və məsul orqanları düzgün və qısa müddətdə qabaqcadan xəbərdar etməyə imkan verən xüsusişədirilmiş əlaqə sistemlərinin geniş istifadəsini təsdiqləyir.

Qabaqlayıcı tədbirlərin planlaşdırılmasına, hazırlığına və təcili reaksiya verilməyə xüsusi diqqət yetirilir. Araşdırmanı ümumiləşdirərək böhranların erkən qarşısının alınması sisteminin əsas elementlərini aşağıdakı şəkildə ayırmaq olar:

- ✓ təhlükələrin müəyyənləşdirilməsi, keçmişin ibrətlərinin nəzərə alınması, xarici və daxili təhlükələrin və cəmiyyətin zəifliyinin qiymətləndirilməsi, məlumatların toplanılması və işlənilməsi;
- ✓ sistemin işə hazırlanması, işçi heyətin və istifadəçilər qruplarının yoxlanılması və təlimi;
- ✓ məqsədli qruplar və bütövlükdə cəmiyyət üçün təhlükə haqqında xəbərdarlığın qısa şəkildə hazırlanması və müvafiq məlumatın yayılması, xəbərdarlığa olan reaksiyanın qiymətləndirilməsi.

Həmçinin strukturu maliyyə bazarının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, BMT-nin

QXS -nə verdiyi birinci tərifdən irəli gələn aşağıdakı elementlərlə tamamlamaq lazımdır:

- ✓ ehtimal olunan böhranlı vəziyyətlərin proqnozlaşdırılması;
- ✓ riski istisna edən yaxud azaldan qabaqlayıcı tədbirlərin işlənib hazırlanması və tətbiqi və effektiv reaksiyanın hazırlanması.

QXS strukturu və funksiyaları müəyyən sahədə və cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi şəraitində böhranın yaranması riskindən asılı olaraq dəyişə bilər. Sistem sadədən tutmuş həddindən artıq mürəkkəb, çox məqsədli, çox sayda təhlükələrə yönəlmiş sistem nə qədər dəyişə bilər. Əsas məqam bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin, maliyyə bazarında böhranın yaranması riskinin amillərinin təsiri altında olan əhəlinin və ictimai qrupların tələbatlarının ödənilməsidir.

Erkən qarşısını alma və sabit sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyalarının müxtəlif sosial-iqtisadi məqsədlər və istiqamətlər baxımından inkişaf etməsinə baxmayaraq oxşar cəhətləri çoxdur. Ölkənin və dünya ictimaiyyətinin sabit sosial-iqtisadi inkişafı ətraf mühitin vəziyyətinə görə narahatlığa və gələcək nəsillər üçün ehtiyat bazasının müdafiəsi zəruriliyinə əsaslanır. BMT-nin inkişaf proqramı ilə işlənib hazırlanmış bu konsepsiya inkişaf edən ölkələrdə yoxsulluğun və ətraf mühitin çirklənməsinin artmasına bir növ cavab olmuşdur. QXS daha məhdud vəzifələri yerinə yetirir və sabit inkişaf prosesinin bir hissəsidir. Erkən qarşısını alma sistemi bilavasitə təhlükə yarandıqdan sonra iş düşə bilər, sabit sosial-iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi siyasəti isə tədricən aparılır. Sabit inkişafın məqsədlərinə o cümlədən QXS ilə olduğu kimi cari vəziyyətin yalnız qorunub saxlanması deyil, həmçinin onun yaxşılaşdırılması daxildir.

Böhranların QXS-nin istifadəsi üzrə toplanmış təcrübənin qiymətləndirilməsi valyuta, maliyyə və bank böhranlarının qarşısının alınması təcrübəsi nəzərə alınmaqla SWOC-təhlil (strengths – yaxşı cəhətlər, weakness – nöqsanlar, opportunities – imkanlar, constraints – məhdudiyyətlər) əsasında aparılmışdır. Fəlakətlərin erkən

qarşısının alınması təcrübəsini ümumiləşdirərək QXS-nin qurulmasına *məhdud* və *geniş* yanaşmanı ayırmaq olar. Məhdud mənada böhranların qarşısının alınması bütün maraqlı təşkilat və şəxslərin o cümlədən valyuta, maliyyə və bank sahələrində böhran meyllərinin tədqiqat nəticələri və iqtisadi inkişafın proqnozu haqqında, yeni risk amilləri və böhranların yaranma və yayılma mümkünlüyünə təsir edən digər hadisələr haqqında məlumatlandırılması deməkdir. Bu tədqiqatlar böhranların idarə edilməsi və onların qarşısının alınması məsələləri ilə məşğul olan orqanlar, elmi-tədqiqat təşkilatları, ayrı-ayrı alimlər və maraqlı şəxslər tərəfindən aparılır.

Maliyyə bazarında böhranların erkən qarşısının alınması sisteminin işlənilib hazırlanması ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlamışdır. 1994-cü ilin Meksika hadisələrindən sonra Latin Amerikası boyunca baş vermiş böhranların zəncirvari reaksiyası ilə təşvişə gələn Yeddi qabaqcıl ölkələr qrupu 1995-ci ildə Halifaksta keçirdiyi görüşdə Beynəlxalq Valyuta Fonduna valyuta böhranlarının erkən qarşısının alınması sistemini hazırlamağı tövsiyə etmişdir. Maliyyə bazarında böhranların QXS-nin iki inkişaf mərhələsini ayırmaq olar. Birinci mərhələdə valyuta böhranlarının erkən qarşısının alınması modeli işlənilib hazırlanmış, onun tətbiqi təcrübəsi qazanılmışdır. İkinci mərhələ modelin təkmilləşdirilməsi, onun maliyyə bazarının müxtəlif - borc, valyuta fond segmentlərinə yayılması, həmçinin böhranların qarşısının alınması üzrə digər üsullar arasında həmin modelin yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

BVF-nun böhranların erkən qarşısının alınması sistemində birinci mərhələdə valyuta böhranlarının qarşısının alınması üzrə miqyaslı sistem məsələsinin həlli üçün yalnız, maliyyə bazarının digər segmentləri ilə əlaqələndirmədən, valyuta bazarında böhranın yaranma vaxtının proqnozlaşdırılması üzrə ədədi model daxil idi və prinsip etibarilə məhdud nöqtəyi-nəzərindən müzakirə olunurdu. 1999-cu ilədək olan dövrdə BVF valyuta böhranlarının qarşısının alınması üzrə əsas və yeganə üsul kimi bir neçə modeli işləyib hazırlamış və onları tətbiq etməyə başlamışdır. Onun analitikləri böhran hadisələrinin proqnozlaşdırılması üzrə riyazi modellərin işlənilib hazırlanması və tətbiqi

sahəsində toplanılmış təcrübəni və həmin modellər üçün səciyyəvi olan məhdudiyyətləri, həmçinin böhranların erkən qarşısının alınması sistemlərinin istifadə təcrübəsini nəzərə almamışlar.

Fondun miqyaslı tənqidi nəticəsində iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə və kapitalın beynəlxalq hərəkətinin sürətli liberallaşmasına monetarizm yanaşmasına əsaslanan “Vaşinqton konsensusu” siyasətindən imtina olunmuşdur. Bu mərhələdə böhranların proqnozlaşdırılması üzrə statistik modellərin istifadəsinə mövcud yanaşmalar tənqidi başa düşülmüşdür və onların aşağıdakı nöqsanları müəyyən olunmuşdur:

- ✓ yalnız kəmiyyət məlumatlarının təhlilinə əsaslanan böhranların qarşısının alınmasına məhdud yanaşma;
- ✓ böhranın yaranma vaxtının proqnozlaşdırılmasının mümkünsüzlüyü;
- ✓ müxtəlif göstəricilərin kifayət qədər əlverişli və dəqiq olmaması;
- ✓ müxtəlif maliyyə sarsıntılarının milli spesifikasiyasının nəzərə alınmasının mürəkkəbliyi;
- ✓ investorların böhranın ehtimalı haqqında reaksiyasının xarakterinin və onun şəraitin sabitləşdirilməsinə və ya sabitliyinin pozulmasına təsirinin proqnozlaşdırılmasının mümkünsüzlüyü;
- ✓ modellərin istiqamətlənmə subyektivliyi, müəyyən növ böhranlara istiqamətlənmə, gözlənilməz hadisələrin proqnozlaşdırılmasının mümkünsüzlüyü;
- ✓ çox sayda yanlış siqnalların yaranmasına səbəb olan erkən qarşısını alma modellərindən daxil olan siqnalların işlənilməsi metodikalarının mükəmməl olmaması.

BVF modelləri böhranın inkişafına təsir edən dəyişənlərin seçimi üçün aylıq məlumatlardan istifadə edirlər. Böhran ehtimalı reqress modeli əsasında qiymətləndirilir. Bu yanaşma ilə iki üstünlük əldə olunur: 1) model hər dəyişənin statistik əhəmiyyətini asanlıqla müəyyənləşdirməyə imkan verir və 2) böhran indikatorları valyuta böhranının yaranması ehtimalının ümumiləşdirilmiş göstəricisi şəklində birləşir. BVF modelləri böhranın eyni tərifinə və eyni proqnozlaşdırma

dövrünə malikdirlər. Onların parametrləri Fondun dünya valyuta sisteminin sabitliyinin qorunub saxlanılmasından ibarət olan əsas vəzifəsilə şərtləndirilmişdir.

Valyuta böhranlarının proqnozlaşdırma üsulları əsasında qarşısının alınması sistemlərinin hazırkı inkişaf mərhələsinin özünəməxsus həddü Bergin və Patillonun müvafiq “Valyuta böhranlarını əvvəlcədən söyləmək olarmı? Testlər” adı altında elmi əsəri olmuşdur. Həmin əsərdə Asiya böhranından qabaq hazırlanmış üç əsas elmi işin ümumiləşdirilmiş təhlili verilmişdir. Müəlliflərdən heç biri böhranların yaranma vaxtını kifayət qədər dəqiq proqnozlaşdırma bilməmişdir, yanlış qorxuların sayı düzgün siqnalların sayını üstələyirdi, statistik əhəmiyyətli nəticələr onu təsdiqləyirdi ki, bəzi modellər öz nəticələrinə görə məlumatlandırılmış müşahidəçilərin nəticələrindən artıq olmamışdır. Furman və Stiqlits, həmçinin “The economist” nəşriyyatı tərəfindən aparılan analogi tədqiqatlar oxşar nəticələrə gətirib çıxartmışdır. Bunun səbəblərindən biri kimi son böhranın izahı üçün daha uyğun olan indikatorların çox vaxt növbəti böhranın izahı üçün uyğun olmaması faktı göstərilir.

Maliyyə bazarında iqtisadi böhranların təbiəti bir çox amillərdən asılıdır və şəklini dəyişdirə bilər. Maliyyə bazarlarının qloballaşması və kapitalların beynəlxalq hərəkətinə qoyulan məhdudiyyətlərin götürülməsi bazarlar və ölkələr arasında böhran soklarının yayılmasına səbəb olur. Bu böhranın statistika baxımından mühüm olan tərkibinin dəyişməsinə və modellərin proqnozlaşdırılmasının keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxardır. Bu halda diqqəti bütün böhran sarsıntıları üçün səciyyəvi olan əlamətlərin üzərində cəmləmək yaxud maliyyə bazarında müxtəlif növ böhranları səciyyələndirən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin daha tam uçotunu təmin etmək lazımdır. Bir çox iqtisadçılar bu zaman böhranın bir növünün digərinin yaranmasına səbəb olduğu valyuta, bank və borc böhranlarının qarşılıqlı asılılığını, həmçinin böhranın ölkədən ölkəyə yayılması effektinin ifadəsini qeyd edirlər. Modellərin təkmilləşdirilməsi üçün maliyyə bazarının müxtəlif seqmentlərində böhranlarla bağlı olan göstəriciləri və qonşu ölkələrdə böhranların mövcudluğunu nəzərə almaq

məqsədəuyğundur. Maliyyə bazarında böhranlar kimi çox amilli diskret hadisələrinin yüksək dəqiqliklə proqnozlaşdırılması çətin məsələdir, bu səbəbdən onların erkən qarşısının alınması üzrə təqdim olunmuş üsullar zəifliyin təhlilinin birinci pilləsi ola və risklərin və keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üsullarını tamamlaya bilər. BHB xətti ilə bank nəzarəti təcrübəsində böhranların erkən qarşısının alınması üsullarının tətbiqi nümunələrini müzakirə edək.

BHB-nın vəzifələrindən biri milli bank sistemlərinin möhkəmləndirilməsi və bank böhranlarının qarşısının alınması üçün mərkəzi bankların əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə 1988-ci ildə bankların şəxsi kapital norması haqqında Bazel sazişi (Bazel-1) bağlanmışdır, onun yeni redaksiyası (Bazel-2) 2004-cü ilin iyun ayında nəşr olunmuşdur. Həmin saziş qabaqlayıcı tədbirləri təklif edir və bank kapital kifayətliliyinin təminatı, bank nəzarətinin gücləndirilməsi və bazar intizamının möhkəmləndirilməsi yolu ilə bank böhranlarının qarşısının alınması üsullarını nəzərdə tutur. BHB erkən qarşısını alma üsullarından istifadə etməyi tövsiyə edir.

Bank böhranlarının qarşısının alınması üsulları daha ətraflı şəkildə Bazel Bank nəzarəti komitəsinin “Effektiv bank nəzarətinin əsas prinsiplərinə” əsaslanan Problemlə banklara nəzarət üzrə təlimatda izah olunub. Təlimat iki hissədən ibarətdir: birinci hissə böhranların qarşısının alınmasının ümumi metodoloji məsələlərinə və sisteminə, ikincisi – vəziyyətin düzəldilməsi prosedurlarına və böhranların aradan qaldırılmasına həsr olunub. Təlimatda böhranların erkən qarşısının alınması üzrə statistik modellərə əsaslanan bankların kəmiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üsulları, bankların fəaliyyətinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin kompleks qiymətləndirilməsindən ibarət olan nəzarət üsulları, məlumatların toplanılması üçün məlumat yolları, böhran baş verdiyi halda qabaqlayıcı tədbirlərin planlaşdırılması və digər tədbirlər tövsiyə olunur.

Bankların maliyyə göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üzrə kəmiyyət üsulları müxtəlif indikatorların qurulmasına, onların inkişaf tendensiyasının müəyyənleşdi-

rilməsinə, göstəricilərin onların eyni növ banklar qrupu üzrə qiymətləri ilə müqayisəsinə əsaslanır. Erkən qarşısını almanın bəzi statistik modelləri müəyyən olunmuş zaman kəsiyi çərçivəsində bank problemlərinin yaranma ehtimalının qiymətləndirilməsi üçün, digərləri isə baş verə biləcək gələcək zərərin proqnozlaşdırılmasına əsaslanan bankların ödəmə qabiliyyətinin proqnozlaşdırılması üçün nəzərdə tutulub. Modellər üçün giriş məlumatı kimi obyektiv qiymətləndirilə biləcək bank sisteminin və bankların vəziyyət göstəriciləri çıxış edir. Modellərdə idarəetmənin, risklərin qiymətləndirilməsinin, daxili nəzarətin keyfiyyəti, həmçinin rəqabət qabiliyyəti və xarici amillərin təsiri kimi göstəriciləri nəzərə almaq çətindir. Bu səbəbdən böhranın erkən qarşısının alınması modelləri yalnız bankın vəziyyətinin tədqiqinin davam etdirilməsi zəruriliyi haqqında xəbərdaredici signal verirlər, bu da məhdud zaman və ehtiyatlar şəraitində nəzarət orqanlarına bütün səylərini problemlərin yaranma ehtimalı yüksək olan kredit təşkilatlarında cəmləşdirməyi, bankların özlərinə isə mənfəəti amillərin təsirinə qarşısını almağa kömək edir.

Nəzarət orqanlarının böhran hadisələrinin erkən qarşısının alınması üzrə statistik modellərin istifadəsinə artan maraq onunla şərtləndirilmişdir ki, bankların cari vəziyyətini təsvir edən digər üsullardan fərqli olaraq həmin modellər bank problemlərinin proqnozlaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Müxtəlif ölkələrin nəzarət orqanları onları öz təcrübəsində tətbiq edirlər. Statistik modellər riski artan bankların, onların reytinginin aşağı düşməsi ehtimalının qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi, müflisləşmənin və dəyə biləcək zərərin proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunurlar.

Böhranların erkən qarşısının alınması üzrə statistik modellərin istifadəçiləri onların aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edirlər:

- ✓ Böhran növlərinin və onların indikatorlarının seçimi, bunun əsasında sarsıntılarda erkən qarşısının alınması modellərinin yaradılması, böhranların proqnozlaşdırılması zamanı ondan əvvəlki təcrübənin nəzərə alınması subyektiv amillə şərtləndirilmişdir.

✓ Maliyyə bazarının dəyişiklikləri, onun fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi və böhran hadisələri haqqında statistik məlumatların azlığı şəraitində istifadə olunan proqnozlaşdırma metodikalarının effektivliyini daima qiymətləndirmək lazımdır.

✓ Proqnoz əsas məlumatların keyfiyyətli, modellərin effektiv olduğu dərəcədə doğru olacaq. Proqnozlaşdırmanın zaman intervalı proqnozların yüksək dəqiqliyi tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən olunur; zaman intervalı adətən bir neçə aydan üç ilə qədər diapazonunda yerləşir.

✓ Reytinglərin dəyişməsinin proqnozlaşdırılması modelləri üçün zaman intervalı müflisləşmələrin və ya gözlənilən zərərin proqnozlaşdırılması modelləri üçün zaman intervalı ilə müqayisədə daha qısadır.

✓ İstənilən proqnozlaşdırma modellərində səhvlər ola bilər: yanlış siqnallar və böhranların nəzərdə qaçırmaları.

✓ Nəzarət orqanlarının fikrincə bu zaman bazarın problemli iştirakçılarının sabit kimi qiymətləndirildiyi nəzərdən qaçırma daha təhlükəlidir. Bu hal həmin iştirakçıların risklərini artırır və böhranın həllinə yönələn xərclərin çoxalmasına səbəb olur. Bu səbəbdən modellər bu tip səhvlərin azaldılmasına istiqamətləndirilir, baxmayaraq ki, yanlış siqnallar nizamlayıcı orqanlar üçün mənfi nəticələnlər, çünki qüvvələrin yayınmasına gətirib çıxarırlar.

Böhranların erkən qarşısının alınması modellərindən istifadə edən bank nəzarəti orqanları daima onların test yoxlamasını keçirirlər. ABŞ-ın FES (Federal Ehtiyat Sistemi) hər il SEER modellərinin proqnozlarının keyfiyyətini və risklərin reytingini onların cari göstəricilərə uyğunluq dərəcəsini müqayisə edərək qiymətləndirir. Proqnozun keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün əvvəlcədən söylənilən hadisələrin sayı real baş verən hadisələrin sayı ilə müqayisə edilir. Analoji olaraq Fransanın Bank Komissiyası müntəzəm surətdə ödəmə qabiliyyətinin proqnozlaşdırılması üzrə modelin işinin düzgünlüyü qiymətləndirilən məruzələr nəşr etdirir. Reytingin, müflisləşmənin, ödəmə qabiliyyətsizliyinin və ya gözlənilən zərərlərin azaldılması ehtimalının

proqnozlaşdırılması çətinliyi və modellərin təkmilləşdirilməsinin davam etdirilməsi zəruriliyi qeyd olunur.

Erkən qarşısını alma modellərinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onların aşağıdakı yaxşı cəhətlərini ayırmağa imkan verir:

- ✓ maliyyə bazarlarının vəziyyətinin və onların iştirakçılarının kəmiyyət göstəricilərinin müntəzəm və obyektiv qiymətləndirilməsinin təmin edilməsi;
- ✓ erkən mərhələlərdə böhranların yaranma ehtimalının müəyyən olunmuş meyarlar üzrə müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ analitiklərin fikrinin subyektivliyindən uzaq olmağa imkan verən məlumatların işlənilməsi üzrə standart prosedurların istifadə edilməsi;
- ✓ çox saylı indikatorları böhran sarsıntıları riski üzrə vahid qiymətləndirmə tədbirinə birləşdirmək imkanı.

2.2 Maliyyə bazarlarındakı qlobal böhranlarla mübarizə sistemi və həmin sistemin əsas metodları

Maliyyə bazarında böhranların yaranması riskinin idarə edilməsi ehtiyacı böhranların qarşısının alınması üzrə xüsusişdirilmiş sistemin işlənməsini və yaradılmasını şərtləndirir. Yuxarıda risklərin erkən qarşısının alınmasına və idarə edilməsinə əsaslanmış müxtəlif yanaşmalar, həmçinin böhranın yaranma ehtimalının azaldılması üçün istifadə olunan üsullar və tədbirlər təhlil edilmişdir. Bu yanaşmalar bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər və cəmiyyətin sabit inkişafı strategiyasının bir hissəsidir. Böhranların qarşısının alınması sisteminin (BQAS) işinin əsası kimi götürülə biləcək əsas prinsipləri qeyd edək.

Risqlərin idarə edilməsi və erkən qarşısının alınması sistemləri maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması məqsədilə nisbətən qısa müddət əvvəl tətbiq edilməyə başlamışdır. Bu baxımdan risklərin idarə edilməsi və valyuta, bank böhranlarının erkən qarşısının alınması sistemləri daha çox inkişaf etmişdir. Göstərilən sistemlərin əsas dəyərli cəhətlərini müzakirə edək. Böhranların erkən qarşısının alınması sistemlərinin əsas üstünlüyü az idarə edilən risklərin qarşısının alınmasına sistem yanaşma və qabaqcadan görülə biləcək böhranların proqnozlaşdırılması üzrə inkişaf etmiş üsullardır. Böhranların yaranması risklərinin idarə edilməsi sisteminin əsas üstünlüyü onun təhlükələrin və risklərin cari profilinin (çevrəsinin) hərtərəfli nəzərə alınmasına və qiymətləndirilməsinə, həmçinin böhranların yeni növlərinin yaranmasına səbəb olan amillərin aşkarlanmasına istiqamətlənməsidir.

Sabit inkişaf prosesinin tərkib hissəsi kimi böhranların QAS-nin məqsədi sosial-iqtisadi sahədə müsbət nəticələrin təmin edilməsindən və uzun müddət qorunub saxlanmasından ibarətdir. Sabit inkişaf siyasətini yürüdən cəmiyyət daima təbii və antropogen böhranlardan müdafiə axtarışındadır. Həmin cəmiyyətdə böhranların

yanması ehtimalının azaldılması və nəticədə baş verə biləcək fəsadların azaldılması yolu ilə gücləndirilməsi üçün mexanizmlər işləyir. QAS bu təhlükələri daha asan aradan qaldırmağa kömək edir.

Beləliklə, QAS məqsədi qloballaşma şəraitində sabit sosial-iqtisadi inkişafın təminatından ibarət olan daha ümumi sistemin yarım sistemidir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, sistem yanaşma nöqteyi-nəzərindən iyerarxiya tabeliyi prinsipi tabe olan sistemin qarşısında duran məqsədlərin və vəzifələrin prioritetlərini müəyyən edir. QAS-nin fəaliyyətinin bir neçə variantı yarandığı halda, sabit inkişaf məqsədlərinə daha çox cavab verən variant prioritet hesab olunur.

Böhranların QAS-nin prinsipləri müəyyən sahələrdə böhranların yaranma risklərinin üstünlük təşkil edən növlərindən asılı olaraq dəyişilə bilər. Sistem sadə formadan çox sayda təhlükələrə istiqamətlənmiş mürəkkəb, çox məqsədli formaya kimi dəyişilə bilər. Bu məsələdə əsas məqam maliyyə bazarında böhranların yaranma riskinin amillərinin təsiri altında olan dövlətlərin, bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin və əhəlinin ehtiyaclarının təmin olunmasıdır.

Maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması sisteminin prinsiplərindən biri onun istiqamətləndiyi təhlükələrin təsviridir. Zamanla təhlükələr və risklər yalnız gücü, tezliyi, yarandığı və yayıldığı coğrafi yeri deyil, həmçinin nəticələrin əhəmiyyəti baxımından dəyişə bilərlər. Riskin hər bir növü üçün müvafiq müəyyən etmə və qarşısını alma metodikasının işlənilib hazırlanması məqsəduyğundur.

Maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması sisteminin düzgün işləməsi məqsədilə mövcud təhlükələrin və risklərin, onların cəmiyyət və ayrı-ayrı vətəndaşlar üçün müxtəlif nəticələrini nəzərə almaqla, prioritetlərini müəyyən etmək lazımdır. Böhranların yaranma risklərinin dərk edilməsi bilikdən, yığılmış böhran təcrübəsindən, mədəni fərqlərdən və cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən sosial və siyasi maraqlardan asılı olaraq fərqləndirilir. Böhran sarsıntıları risklərinin prioritetləri yeni və unudulmuş təhlükələrin yaranması ilə əlaqədar olaraq dəyişir. Qlobal təhlükələrin prioritetləri

dövlət səviyyəsində milli təhlükəsizlik surası, valyuta və bank sahələrinə uyğun olaraq mərkəzi bank və müvafiq orqanlar, xüsusi səviyyədə isə direktorlar surası və ya müəssisə və ya bankın müşahidə şurası tərəfindən qiymətləndirilir. Bu prosesdə elmi-tədqiqat institutları, nüfuzlu alimlərin və siyasətçilərin fikirləri vacib rol oynayır.

Böhranların qarşısının alınması sistemi risklərin azaldılması prosesinə böyük töhfə verir və risk qrupunda fəaliyyət göstərən bazar iştirakçılarına yaxınlaşan təhlükə ərəfəsində onun fəsadlarının və zərərinin azaldılması üçün vaxtında tədbir görməyi mümkün edir. Adətən mövcud sistemlərin imkanları keyfiyyət parametrlərinin formalaşdırılmasının mürəkkəbliyi, qiymətləndirmə metodikaları, risklərin hərtərəfli təhlilinin və onların effektiv idarə edilməsi sisteminin yoxluğu ilə məhdudlaşdırılmış olur. Böhranın yaranması riski risk qrupunun onu idarə etmək, fəsadlarını yüngülləşdirmək və maliyyə sarsıntılarının səbəb olduğu zərəri azaltmaq imkanının ölçüsüdür. İmkan nə qədər böyükdürsə risk bir o qədər kiçikdir. Bank təcrübəsindən əyani nümunə kimi gözlənilməz zərər riskini kompensasiya etməyə icazə verən bank kapitalına irəli sürülən minimal tələblərin müəyyən edilməsi göstərilə bilər.

Müxtəlif növ, proqnozlaşdırılan və gözlənilməyən, ani həyata keçmə sürəti ilə xarakterizə olunan və mühitin qiymətləndirilməsi üçün vaxt verən risklər üçün onların amil və nəticə tərəflərinə təsirə əsaslanan zərərin azaldılması və həmin risklərin yaranma ehtimalının mümkün azaldılması üzrə xüsusilaşdırılmış strategiyaları nəzərə almaq məqsədəuyğundur.

Böhranların qarşısının alınması sisteminin funksiyaları müxtəlif yollarla daxil olan məlumatın işlənilməsinə əsaslanıb. Məlumat antropogen və təbii risklərin vəziyyətini və inkişafını xarakterizə edən ədədi məlumatlardan və statistik sıralardan, həmçinin hesabatlardan, ekspertlərin müşahidələrindən və fikirlərindən, elmi nəşrlərdən ibarət ola bilər. Buna müvafiq olaraq, ikinci qiymətləndirici istiqamət çərçivəsində risklərin kəmiyyət göstəricilərinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi ilə əlaqəli olan prinsiplər, üçüncü təhlili istiqamət çərçivəsində isə risklərin

göstəricilərinin, əmsallarının və başqa kompleks parametrlərinin və göstəricilərinin təhlili və onların həyata keçməsinin mümkün ssenarilərinin işlənilib hazırlanması ilə bağlı prinsiplər qruplaşdırılmışdır.

Daxil olan məlumatın daimi monitorinqinin və məlumat bazalarının formalaşmasının həyata keçirilməsi risklərin mümkün amillərini və inkişaf ssenarilərini daha tam nəzərə almağa imkan verir. Tarixi məlumatların böyük həcmi risklərin proqnozlaşdırılması üzrə statistik üsullardan istifadəni mümkün edir. Proqnozun keyfiyyəti daxil olan məlumatın keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrin istifadəsi üçün iri həcmli statistik məlumatlar mövcuddur. Lakin, işləmənin təhlili məqsədilə onların formalaşdırılması metodikalarındakı fərqləri nəzərə almaq lazımdır.

Böhran hadisələrinin proqnozu, maliyyə bazarında böhran riskinin həyata keçməsi mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi, risklərin və sabitliyin reytinglərinin tərtibi, qiymətləndirmə üzrə başqa kəmiyyət üsullarının istifadəsi böhranın yaranması ehtimalı haqqında erkən xəbərdarlığın formalaşdırılması üçün əsasdır, bu da qabaqlayıcı tədbirlər görməyə imkan verir. Riskin dərəcəsinin qiymətləndirilməsindən asılı olaraq bu xəbərdarlıq sistem daxili ola və ya müvafiq formada sistemdən kənarlaşdırıla bilər. İstənilən halda o, riskin amil və nəticə tərəflərinin sonrakı dərin tədqiqinə və böhran əleyhinə tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına təkan verir.

Monitorinq, proqnozlaşdırma, tendensiyaların (meyllərin) təhlili kimi prinsiplər bu gün istifadə olunan erkən qarşısını alma sistemlərində əsasdır. Daxil olan məlumatın tematika spektru geniş olmalı, təhlükə və risklərin mənbəyi olan bütün sahələri əhatə etməlidir. Qloballaşan dünyada iqtisadi və maliyyə sistemləri istənilən mənfi hadisələrə (əsas faiz dərəcələrinin dəyişməsi, milli tətillər, təbii fəciələr və fəlakətlər) qarşı olduqca həssas olduğundan ənənəvi məlumatlarla birlikdə həmçinin böhranların qarşısının alınması üzrə digər sistemlərin məlumatlarının təhlili çox mühüm bir zərurətə çevrilir. Erkən qarşısının alma tədbiri kimi yalnız mürəkkəb riyazi

modellərin hesablanması nəticələri deyil, həmçinin ekspertlərin fikirləri, elmi nəşrlər və hətta qabaqcadan xəbər vermələr də çıxış edə bilər. Lakin maliyyə bazarında böhranların QAS çərçivəsində onlar standart proseduralardan keçməli - müfəssəl təhlil olunmalıdır, və onlar üçün böhran əleyhinə tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır. Təhlili istiqamət çərçivəsində risklərin keyfiyyət göstəricilərini və kompleks parametrlərini qiymətləndirməyə imkan verən prinsiplər qruplaşdırılmışdır. Bu siyasi, institusional və qanunverici riskləri, isgüzar mühiti, biznes-etikanı və digər əhəmiyyətli keyfiyyət göstəricilərini nəzərə almağa imkan verir ki, hansılar müvafiq işlənmədən sonra müxtəlif növ əmsalların, reytinglərin və digər vasitələrin köməyiylə təqdim olunur.

Böhran baş verdikdə mümkün olan zərərin həcmi müəyyən etməyə icazə verən əsas prinsiplərdən biri riskin mümkün həyata keçmə ssenarilərinin işlənməsidir. Ssenari yanaşma məlumatın təqdim edilməsi və təhlili üzrə obyekt-yönümlü üsullar sinfinə aid edilir. Bu yanaşmanın əsası kimi onların daha mümkün inkişaf ssenarilərinin ayrılması yolu ilə böhran şəraitində iqtisadi subyektlərin, istər dövlət, müəssisə və ya bütövlükdə iqtisadi və maliyyə sisteminin davranışının proqnozlaşdırılması mümkünlüyü çıxış edir. Ssenarilərinin sonrakı təhlili böhran əleyhinə proqramların seçimi və həyata keçirilməsi və böhranların fəsadlarının aradan qaldırılması zamanı çox saylı idarəetmə qərarlarının effektivliyini qiymətləndirməyə və onları uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, inkişafın ssenarisi böhranların qarşısının alınması sisteminin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə müxtəlif növ risklərin həyata keçməsi zamanı cəmiyyətin və iqtisadi subyektlərin reaksiyaya hazırlığını təmin edən tədbirlər kompleksinin formalaşdırılması mərhələlərini birləşdirən mühüm hissədir. Sistem yanaşma nöqtəyi-nəzərindən ssenari yanaşma metodologiyasının istifadəsi maliyyə bazarlarının və onların iştirakçılarının, onların məqsədləri, quruluşu və hərəkət proqramları haqqında məlumatlara əsaslanaraq, inkişaf trayektoriyasını qurmağa və risklərin həyata keçməsi nəticəsində mümkün zərərin həcmi qiymətləndirməyə

imkan verir. Bir çox ssenarilərə əsaslanan və optimallaşdırma nəticəsində alınan böhranların ehtimal olunan inkişafı variantları tam uyğun olub təbii, texnogen, sosial-iqtisadi şəraitin dəyişikliklərilə birlikdə çevik surətdə dəyişə bilər, bu da idarə edən tərəfin ehtiyatlarının məhdudluğu və qloballaşan iqtisadiyyat şəraitində risklərin çox amilli olması şəraitində çox vacibdir. Sarsıntıların test yoxlaması iqtisadi obyektin əsas risk amillərinə qarşı həssaslığını müəyyən etməyə imkan verən ssenari planlaşdırma çərçivəsində ən ucuz üsuldur. Böhran hadisələrinin yaranma ehtimalı və mümkün zərər səviyyəsi haqqında xəbərdarlığın formalaşdırılması effektiv qabaqlayıcı hərəkətlərin təşkili üçün əsas kimi çıxış edir.

Dördüncü texnoloji istiqamətdə risklər həyata keçdikdə reaksiyaya hazırlığın təmin olunmasına görə cavab verən maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması sisteminin qurulma və fəaliyyət prinsipləri qruplaşdırılmışdır. Sistemin xüsusiyyəti vaxtında qarşısını almanın təmin olunmasıdır ki, hansı özündən sonra zərərin vurulması ehtimalının azaldılması məqsədilə risk qrupları və məsul orqanlar tərəfindən görülən müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu gün böhranların qarşısının alınmasına geniş yanaşmanın yayılması şəraitində çox vaxt mənfi amillərin təhlili və onlar haqda məlumat vermə əks təsirin müxtəlif üsullarının təşkili ilə bitir. Bu halda maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması sisteminin işinin effektivliyi yalnız risklərin keyfiyyətli təhlili araşdırılması baxımından deyil, həmçinin işlənib hazırlanmış böhran əleyhinə tədbirlərin böhranların QAS-nin əsas məqsədini təmin edən risklərin aktual çevrəsinə uyğunluğu və düzgün həyata keçirilməsi baxımından qiymətləndiriləcək. Təşkilatların əksəriyyətinin fəvqəladə hallarda hərəkət planı var, çoxları böhranın müxtəlif növləri üçün reaksiya planı işləməyə başlayırlar.

Beşinci təşkilati istiqamətdə istənilən sistem üçün standart olan böhran xəbərdarlıq sistemlərinin ümumi işləmə sualları ilə əlaqəli olan prinsiplər birləşmişdir.

Altıncı əməliyyat istiqamətində böhranın QAS işləmə xüsusiyyətlərini xarakterizə edən prinsiplər ayrılmışdır. Böhran xəbərdarlığı və lazımı korrektə

olunmuş təsirlərin həyata keçirilməsi üzrə idarə edilən həllərin hazırlanması və qəbulu ilə əlaqəli olan prinsiplər kifayət qədər mübahisəlidir.

Əgər böhranların qarşısının alınmasına geniş yanaşma həyata keçirilsə o halda sistemin informasiya funksiyası bu və ya başqa halda konkret məqsədləri təqib edən, risklərin minimizasiya, neytrallaşması ilə əlaqəli olan icra funksiyası ilə əlavə edilməlidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, elastiklik və adaptasiya prinsipinin istifadəsi inkişaf prosesinin çox amillilik və çətinliyi səbəb olur. Bu prinsip sistem işləməsinin istənilən mərhələsində tətbiq edilməlidir. Bu sualın həlli sistem təşkilatçısının siyasi gücündən, riskin qəbul edilməsindən və zərərin səviyyəsindən asılıdır.

Məlumatlı cəmiyyətin inkişaf şəraitində böhran xəbərdarlığı sisteminin açarlı elementlərindən biri yeddinci istiqamətin əsaslandığı məlumat siyasətinin və məlumat təsirinin qiymətinin reallaşmasıdır. Bir çox müəlliflər böhran xəbərdarlığı üçün məlumat təsirinin vacibliyini qeyd edirlər. Valyuta, maliyyə, beynəlxalq bank və başqa bazarlar yüksək təşkil olunmuş maliyyə-məlumat mühiti faktı, ayrı istiqamətə xarici mühitə məlumat təsiri ilə əlaqəli olan qarşısını alma sisteminin işlənməsi prinsipinin qeyd edilməsini tələb edir.

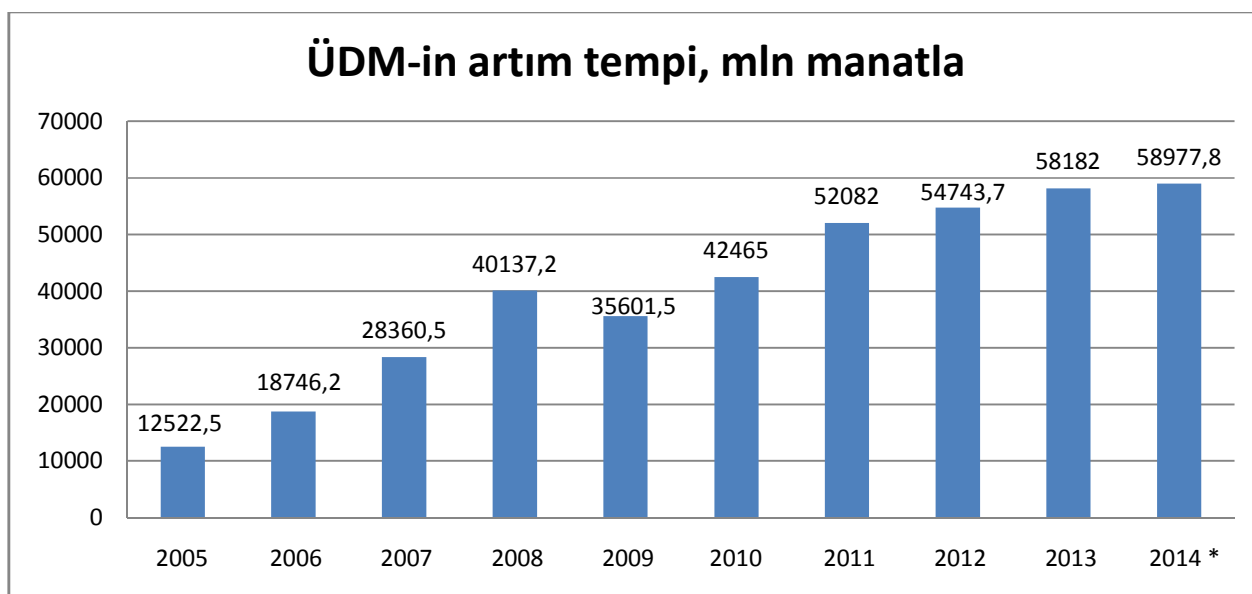
Böhranların QAS effektivliyi məsuliyyətli orqanların, risk qruplarının və cəmiyyətin onun nəticəsinin aşağı salınmasına istiqamətləndirilən böhran hücumunun və başlanılan ölçülər mümkünlüyünün vaxtında məlumat vermədən asılıdır. İnformasiya kanalı xarici mühitə təsirin keçirilməsinin yüksək sürətini təmin edir və onu preventiv hərəkətlər və xəbərdarlıq üçün istifadə etməyə icazə verir. Tez-tez siyasətçilərin ölkənin iqtisadi kursuna və ya valyutasına aid fikirləri, “şifahi müdaxilə” adlandırılan, bazarın stabilliyini saxlamağa və böhranı qabağını almağa kömək edir.

FƏSİL 3. QLOBAL BÖHRANIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA POTENSİAL TƏSİRLƏRİ VƏ ANTI-BÖHRAN SİYASƏTİ

3.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal maliyyə böhranı aspektindən xarakterik xüsusiyyətləri

Azərbaycanın makro-iqtisadi göstəricilərində son illər müşahidə edilən sürətli artımlar 2008-ci ilin sonunda nisbətən aşağı düşmüşdür. Belə ki, iqtisadi artım 2006-cı ildə 34.5 faiz, 2007-ci ildə 25 faiz artmışdırsa ötən il bu göstərici 10.8 faiz olmuşdur. 2007-ci illə müqayisə də faiz nisbətində baş verən azalma bilavasitə qlobal maliyyə böhranının və eləcə də neftin dünya bazar qiymətinin azalması nəticəsindəki neqativ təsirlər ilə bağlıdır. Qrafikdən 1-dən görüldüyü kimi, 2008-ci ildə iqtisadi artım faizi təxminən 2004-ci ildəki səviyyədə olmuşdur.

Qrafik 2. ÜDM-in artım tempi

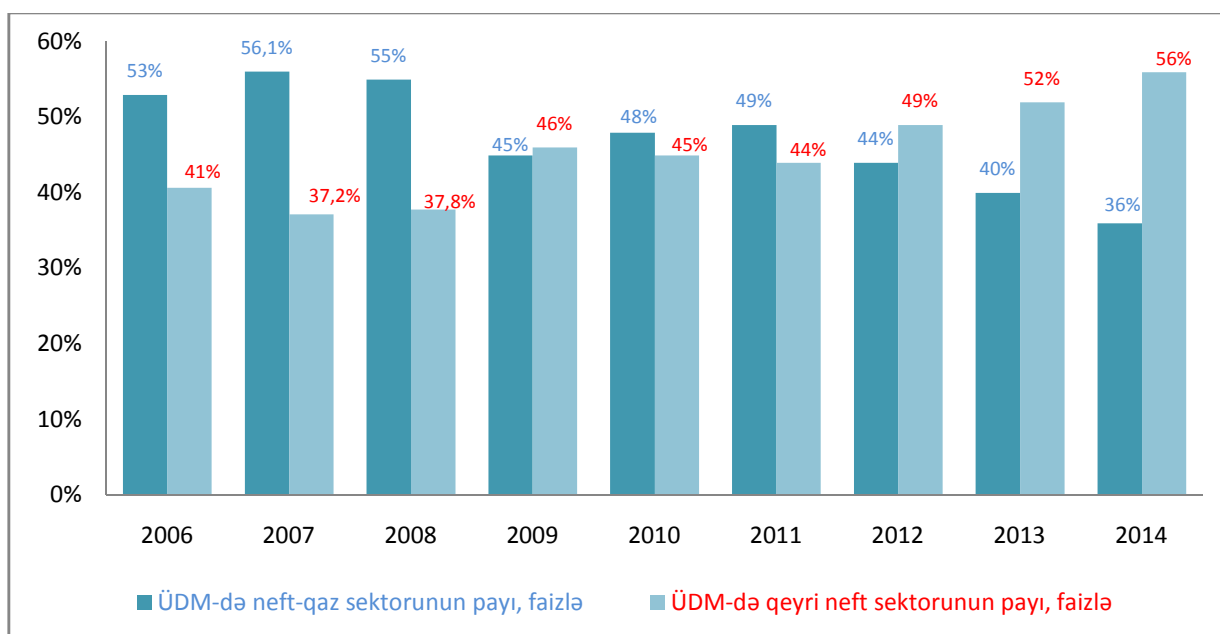

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi 2015

Bununla belə, 2008-ci ildə 2003-cü illə müqayisədə ÜDM-in real həcmi 2,6 dəfə artıb və 38 mlrd. manat təşkil edib, o cümlədən qeyri-neft sektorunda artım 1,8 dəfə, neft sahəsində artım isə 4,1 dəfə təşkil edib.

Lakin, ÜDM-in sürətli artım tempi nə qədər sevindirici olsa da, neft və qaz sektorunun ÜDM-in formalaşmasında hegemonluğunun qalması narahatçılıq doğuran məsələlərdəndir. Belə ki, son 5 il ərzində ölkəmizdə ÜDM-nin artımını, neft və qeyri-neft sektorundakı artımı nəzərə alsaq onda ÜDM artımının neft sektorundakı artımdan nə qədər asılı olduğunu görərik. Bundan başqa, neft və qaz sektorunun xüsusəndə 2005 ci ildən sonra ÜDM dəki payı artmaqdadır ki, 2008 ci ildə bu asılılıq 60 faizə yaxınlaşıb.

Qrafik 3. Neft və Qaz Sektorunun ÜDM Payı, %

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi 2015

Əgər 2004, 2005, 2006, 2007, 2008-ci illər ərzində ÜDM-nin artımı müvafiq olaraq 10%, 26%, 34,5%, 30,5%, 10,8% olmuşdusa, neft sektorunda artım müvafiq olaraq 3%, 66%, 63%, 51 % və 7% olmuşdur. Bu arada, qeyri-neft sektorunda artım

isə müvafiq olaraq 14% , 8,3%, 12%, 10% və 15,7% olmuşdur,və əgər 2006-2008-ci illər üçün ÜDM-nin artım templərini qeyri-neft sektoru ilə müqayisə etsək onda ümumi azalmanı müşahidə edə bilərik.

Bundan başqa Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına görə 2015-ci ildə Azərbaycanda keçən bir neçə illə müqayisədə İqtisadi Artım ilk dəfə olaraq 2 rəqəmli olmayacaq, ÜDM in illik artımı 10 faizlik həddən aşağı olacaq ki, bunun da bilavasitə səbəbi qlobal maliyyə böhranı ilə bağlı neftin dünya bazarındakı qiymətinin həddən artıq aşağı düşməsidir.

2003-cü ildən 2008-ci ilədək dövlət büdcəsi 10 dəfəyə qədər artaraq büdcə gəlirləri 10 763 mln manat, büdcə xərcləri isə müvafiq olaraq 10 680 mln manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 1. İllər üzrə Büdcənin gəlir və xərcləri

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Gəlirlər, mln. manat	3868,8	6006,6	10763	10325,9	11403,0	15700,7	17281,5
Xərclər, mln. manat	3790,1	6086,2	10774,2	10503,9	11765,9	15397,5	17416,5

Mənbə. Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi 2013

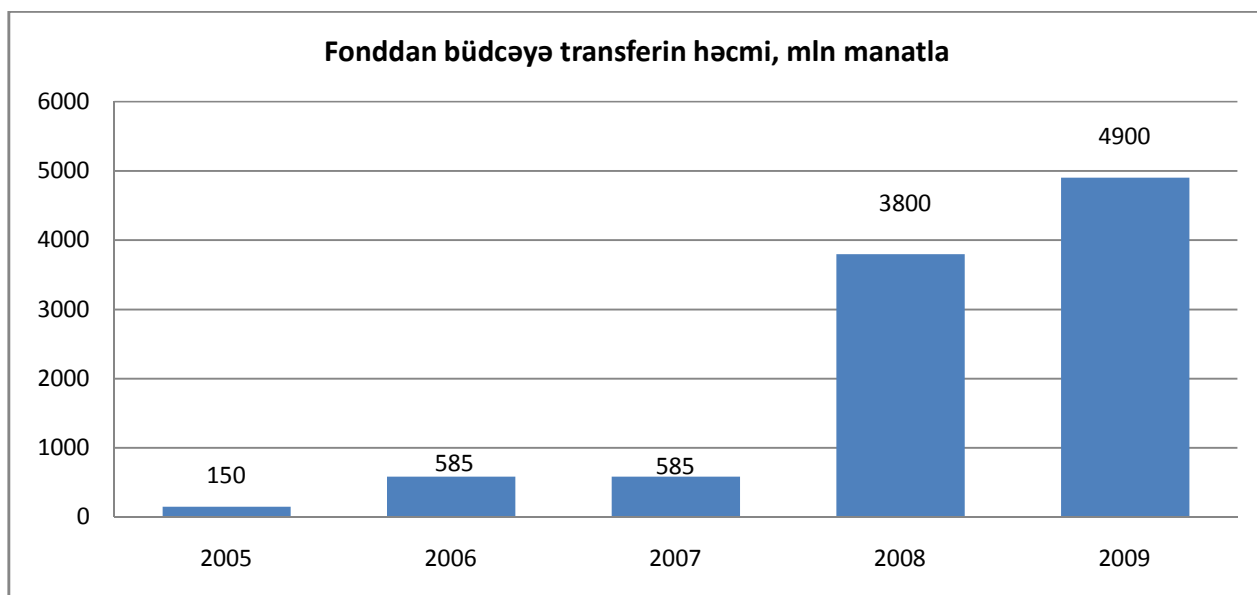
Büdcənin gəlirləri əvvəlki illə müqayisədə 79.2%, proqnozlardan isə 2.7% çox olmuşdur. Ötən il dövlət büdcəsinin xərcləri 10 680 mln. manata bərabər olub ki, bu da proqnozların 96,6% təşkil edir. Eyni zamanda büdcə xərcləri 2007-ci ildəkindən 75,5% çox olub: 2008 ci ilin dövlət büdcəsinin profisiti 83 mln. manat təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsinin gəlirləri 12 mlrd. 177 mln. manat, xərcləri 12 mlrd. 355 mln. manat məbləğində nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə də 2009-cu ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2008-ci il üçün nəzərdə tutulan gəlirlərlə müqayisədə 16,1 faiz, xərcləri isə müvafiq olaraq 11,7 faiz çox proqnozlaşdırılıb.

Ümumiyyətlə, bir neçə il üzrə büdcənin artımı təqdirəlayiq olsa da, bəzi neqativ tendensiyalar müşahidə olunmamış deyil. Belə ki, əsas problem kimi dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən, xüsusilə də Neft Fondunun vəsaitlərindən asılılığının aradan qaldırılmasını göstərmək olar. Lakin zaman göstərir ki, bu asılılıq ildən-ilə azalmaq əvəzinə daha da güclənir. Neft gəlirlərinin büdcədəki payı 2005-ci ildən etibarən yüksəlməyə başlamış və 51% təşkil etmişdir. 2007-ci il üçün neft gəlirlərinin büdcədəki payı 54%-dən 58,4%-ə qədər yüksəlmişdir. 2008-ci il üçün isə bu göstərici 60%-i keçib. Ümumiyyətlə, 2008 ci ilin əvvəlində Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 1100 milyon manat transfert olunacağı nəzərdə tutulurdu ki, bu da büdcə gəlirlərinin 14,9 %-ni təşkil edəcəkdi. Lakin ilin sonuna bu rəqəm 3 milyard 800 milyon manat təşkil etdi. Neft sektoru üzrə vergi yığımlarının məbləğinin isə 2 milyard 730 milyon manat təşkil etmişdi ki, bu da öz növbəsində büdcə gəlirlərinin 37 %-ni müəyyənləşdirdi.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin təxminən 2/3-i neft sektorunun payına düşür. 2009-cu il Dövlət Büdcəsində neft sektorundan birbaşa daxilolmalar 7595 mln. manat təşkil etdi ki, bunun da 2680 mln. manatı neft sektoru üzrə birbaşa vergi ödənişlərinin, 4915 mln.manatı isə ARDNF-nin transfertlərinin (büdcə gəlirlərinin 40,4 faizi) payına düşəcək ki, bu da büdcənin 60%-dən çoxunun neft sektoru hesabına formalaşmışdır.

2009-cu il büdcə gəlirlərinin artımının (1693 mln. manat) 74 faizi (1264,5 mln. manat) məhz neft sektoru üzrə ödənişlərin məbləğinin artımı hesabına baş verdiyi narahatçılıq doğurdu. 2007- ci ildə Neft fondundan Dövlət Büdcəsinə transferin həcmi 585 milyon manat olsa da 2008 ci ildə bu rəqəm 3800 mln. manat təşkil edib. 2009 cu ilin dövlət büdcəsində Fonddan transferin həcmi 4900 milyon manat olmuşdur. Ümumiyyətlə Fonddan büdcəyə transferin məbləği illər üzrə aşağıdakı kimi dəyişib.

Qrafik 3. Fonddan büdcəyə transferin həcmi

Mənbə. Dövlət Statistika Komitəsi

Bu illərdə, yəni Fondun fəaliyyət göstərdiyi dövrdə büdcə gəlirlərinin və xərclərinin artım dinamikasına nəzər saldıqda, bu ikisi arasında kəskin fərqin olduğunu aydın müşahidə etmək olar. Belə ki, Fondun büdcə gəlirləri 2001-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə 221 998,7 min AZNdən 11 864 700 min AZN-ə (53 dəfə), büdcə xərcləri isə 811,98 min AZN-dən 4 291 800 min AZN-ə (5285 dəfə) qalxmışdır. Fondun büdcə gəlirlərinin strukturunda ən böyük paya mənfəət neftinin satışından əldə edilən gəlirlər sahibdir. Belə ki, qeyd olunan dövrdə neft-qaz satışından əldə olunan gəlirlər Fondun ümumi gəlirlərinin tərkibində orta hesabla 79% xüsusi çəkiyə malikdir. Gəlirlərin tərkibində öz xüsusi çəkisinə görə ikinci yerdə bonus ödənişlər olmuşdur. Ümumilikdə, bonus ödənişləri Fondun büdcə gəlirlərinin tərkibində orta hesabla 8% paya sahib olmuşdur. Aktivlərin idarə olunmasından gələn gəlirlər isə bu illər ərzində 7% paya sahib olmuşdur. Fondun son açıqlamalarına əsasən, 2009-cu ilin yanvarın 1-nə fondun aktivləri 8 986,7 mln AZN-ə bərabər olmuşdur. Bu, fondun vəsaitlərinin 2001-2008-ci illərdə 20 dəfəyə yaxın artması deməkdir. Fondun aktivlərinin artım

mənbələrini təhlil edərkən, bu artımın böyük hissəsinin neft-qaz sazişlərinin həyata keçirilməsindən gələn gəlirlərin payına düşdüyü aydın olur. Vəsaitlərin idarə edilməsindən gələn gəlir isə ümumi gəlirlərin strukturunda çox cüzi paya sahibdir. Belə ki, Fondun 2001-2008-ci illər üzrə gəlirlərinin tərkibində bu pay orta hesabla 7% təşkil edir. Qeyd edək ki, fondun vəsaitlərinin idarə edilməsindən gələn gəlirlərə faiz gəlirləri, dividendlər, valyuta aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsindən gələn gəlirlər və sair aiddir. Valyuta aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində yaranan gəlir və zərərlər aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur. Göründüyü kimi, Fond fəaliyyətinin ilk üç ilində valyuta aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı orta hesabla 14 milyon AZN gəlir əldə etmişdir.

Buna baxmayaraq, 2004-2006-cı illərdə orta hesabla Fond 36 milyon AZN, 2008-ci ildə isə rekord 652 milyon AZN zərərlə üzləşmişdir. Buna səbəb ABŞ dollarının manata qarşı dəyərdən düşməsi olmuşdur. 2007-ci ildə isə dolların manata qarşı 2,99% dəyərdən düşməsi avronun manata qarşı 8,53% dəyər qazanması ilə kompensasiya edilmiş və valyuta vəsaitlərinin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı 14 milyon manata yaxın gəlirin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinə baxış göstərir ki, 2004-ci ildə başlayan makroiqtisadi göstəricilərin sürətli artımı ötən il səngimişdir. Bununla yanaşı, Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin həm 2008-ci ildə proqnozlaşdırılan həcmdə olmaması, həm də 2009-cu ilin fondun büdcəsinin gözlənildiyindən kiçik planlaşdırılması qlobal maliyyə böhranının və eləcə də neftin dünya bazar qiymətinin aşağı düşməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərdiyindən xəbər verir.

Təbii ki, qlobal xarakter alan bu böhranın təsirlərindən sığortalanan ölkə, demək olar ki, yoxdur. Bu baxımdan, hər bir ölkədə hazırlanan anti-böhran proqramlarının və ya konsepsiyalarının əsas məqsədi böhranın neqativ təsirlərini azaltmaq və iqtisadiyyatın qısa zamanda sağlamlaşdırılmasına nail olmaqdır.

3.2. Azərbaycanca qlobal maliyyə böhranına qarşı tətbiq olunan anti-böhran tədbirləri və onların nəticələri

Qlobal maliyyə böhranının neqativ təsirlərini azaltmaq və eləcə də ölkədə dayanıqlı iqtisadi inkişafı orumaq üçün anti-böhran tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir. Antiböhran tədbirləri hər bir ölkənin iqtisadiyyatının yerli xüsusiyyətlərindən asılı olaraq həyata keçirilməlidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Avropa Birliyi ölkələrində hazırlanan antiböhran proqramları mahiyyətə bir-birlərindən fərqlənirlər. Amma bununla yanaşı, demək olar, bütün anti-böhran proqramları məhz dövlətin müdaxiləsinin artırılmasını təsviq edirlər. Xatırladaq ki, ötən əsrin 30-cu illərində Qərbdə baş verən durğunluqdan çıxış yolu da məhz dövlət müdaxiləsinin artırılması oldu.

Böhran illərində dövlətin sahibkarların, bankirlərin və bütövlükdə bütün vətəndaşların yanında olması vacibdir. Dövlət öz imkanlarından istifadə edərək öz vətəndaşlarına yardım edir. Bununla da böhrandan tez çıxmağa zəmin yaradır. Artıq ABŞ hökuməti cəmi 1.7 trillion dollar olan yardım paketlərini təsdiq edib. Avropa Birliyi ölkələri də biznesə yardım etməkdədir. Azərbaycanda da biznesə dövlət yardımlarının əhmiyyəti artıq ən yüksək rəsmi səviyyədə bəyan edilib. Sözügedən konsepsiya dövlətin biznes və ya sahibkarlara həm birbaşa, həm də dolay yardımını nəzərdə tutur. Qlobal böhran nəticəsində maliyyə resurslarının qıtlığı problemini nəzərə alaraq konsepsiya dolay yardım metodlarına üstünlük verir. Bu zaman, artıq, nağd maliyyə yardımlarına ciddi ehtiyac qalmır. Bununla belə, konsepsiyada nəzərdə tutulduğu kimi bir sıra hallarda birbaşa yardımlara da ehtiyac var və bu da iqtisadi canlanmaya ünvanlanan tədbirlərin əsasını təşkil edir.

23.02.2009–ci ildə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının yekunlarına həsr olunmuş konfransda Prezident

İlham Əliyev nitqində antiböhran tədbirləri kimi qəbul edilən proqramın tezisləri aydın və dolğun formada açıqladı: “Azərbaycan dövləti son beş il ərzində bölgələrə çox böyük sərmayə qoyubdur, bununla bərabər, özəl sektorun inkişafı üçün böyük həcmdə kreditlər, güzəştli şərtlərlə kreditlər ayrılmışdır, sahibkarlığın inkişafına böyük dəstək verilmişdir. Həm mənəvi dəstək, həm siyasi, həm də maddi dəstək. Yəni bütün bu amillər birləşəndə, əlbəttə ki, uğura nail olmaq mümkündür və Azərbaycanın son beş il ərzində keçdiyi yol bunun əyani sübutudur.

Azərbaycanın təcrübəsi və apardığımız siyasət onu göstərir ki, biz öz maliyyə imkanlarımızdan ən düzgün, ən ağıllı şəkildə istifadə etdik. O maliyyə resursları investisiyalara qoyuldu, iqtisadiyyatın real sektoruna qoyuldu, energetika, qazlaşdırma, nəqliyyat, səhiyyə və təhsilə, humanitar sahəyə qoyuldu. Beləliklə, xidmət səviyyəsi qalxdı, imkanlar artdı, biznes üçün daha da yaxşı şərait yaradıldı”. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan hökumətinin yanvarda keçirilmiş iclasında səsəndirdiyi tədbirlər kompleksini Prezidentin 7 antiböhran istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. istehlak qiymətlərinin azaldılması zərurəti;
2. inhisarçılıqla mübarizə;
3. Milli banklara dəstəyi, kreditlərə və faiz dərəcələrinə nəzarəti əhatə edən maliyyə monitorinqi.

Əsas tədbirlərdən biri dövlətin valyuta ehtiyatlarının bir qismini Azərbaycan banklarında yerləşdirməkdir. Dünya bank qruplarının itkiləri fonunda Azərbaycanın milli bankları ölkənin Neft Fondunun aktivlərinin daha etibarlı “saxlanma yerlərinə” çevrilməkdədir. Bundan əlavə, antiböhran tədbirləri sahibkarlara bundan sonra da güzəştli kreditlərin verilməsini nəzərdə tutur.

4. Real iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşunun davam etdirilməsi;
5. Sosial öhdəliklərin dəstəklənməsi;
6. Sənaye müəssisələrinin daxili bazara istiqamətləndirilməsi;
7. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

2009-cu ildə ölkənin özünü bütün strateji ərzaq məhsulları ilə tam təmin etməsi xətti götürüləcəkdir. Buna müvafiq olaraq, fermerlərə subsidiyaların verilməsi, gübrə alınması və güzəştli şərtlərlə onlara verilməsi davam etdiriləcəkdir. Beləliklə, xüsusi qeyd etmək gərəkir ki, Azərbaycanda səmərəli antiböhran idarəçiliyini həyata keçirməyə imkan verən ən önəmli amil ev idarələri və isgüzar dairələr tərəfindən ölkə prezidentinə olan inam və güvən sistemidir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Yanvarın 16-da 2009 – cu ildə Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin iclasında dünyada gedən iqtisadi proseslər kontekstində Azərbaycan iqtisadiyyatındakı vəziyyəti təhlil etmiş və dünyada gedən maliyyə böhranını nəzərə alaraq hansı qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı mövqeyini açıqlamışdır. Bu, dövlət başçısı səviyyəsində dünyadakı iqtisadi böhrana reaksiya verən və ondan çıxış yolunu bütövlükdə göstərən ilk açıqlama idi. İlk dəfə idi ki, rəsmi olaraq global iqtisadi böhrana reaksiyanı nəzərdə tutan "antiböhran tədbirlər paketi" ortaya qoyuldu.

Respublikamızın maliyyə təhlükəsizliyinin təmini baxımından beynəlxalq fond birjalarında, qiymətli kağızlar bazarında fəal iştiraka haqlı olaraq ehtiyatlı yanaşması maliyyə böhranının respublikamıza təsirini zəiflədən əsas amillər sırasındadır. Dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanın global böhrandan az ziyan çəkməsinin səbəblərinə toxunarkən, haqlı olaraq, respublikamızın milli maraqlara əsaslanan iqtisadi siyasət yetirdiyini xüsusi önə çəkir: "Bəzi hallarda Azərbaycanda maliyyə sektorundakı müəyyən konservativ meyillər beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən tənqid edilirdi.

Bəzən bizə tövsiyə olunurdu ki, integrasiya meyillərinə daha da sürətlə qoşulaq, beynəlxalq ticarət qurumlarına integrasiya edək. Ancaq bizim mövqeyimiz bütün zamanlarda çox ehtiyatlı idi. Çünki Azərbaycan iqtisadiyyatı özünü təmin edən iqtisadiyyatdır. Bəzi başqa ölkələr kimi, biz xarici yardımlardan asılı deyilik. Ona görə biz beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə həmişə öz mövqeyimizdən yanaşmışıq".

Antiböhran tədbirləri sırasında 2009-cu ildə “Mərkəzi Bank haqqında” qanuna edilən dəyişikliklər mühüm rol oynayıb. Qanuna dəyişikliklər və əlavələr Mərkəzi bankların statusuna dair son qlobal meylləri özündə əks etdirib. Mərkəzi Bank banklara daha uzun müddətə və müxtəlif valyutalarda kreditlər, o cümlədən subordinasiya kreditləri vermək imkanı əldə edib. Mərkəzi Bank başlıca makroiqtisadi tendensiyaları və real sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin mikroiqtisadi monitorinqinin nəticələrini nəzərə alaraq uçot dərəcəsini ötən ilin sonlarından bəri 15%-dən 2%-ə, məcburi ehtiyat normalarını isə 12%-dən 0,5%-ə endirib.

Ümumilikdə, dolayı və birbaşa alətlər hesabına Mərkəzi Bank 2008-ci ilin oktyabrından iqtisadiyyatı təqribən 1,8 mlrd. manatlıq likvidliklə təmin edib. Bu likvidlik dəstəyi bank sistemi ilə yanaşı sistem əhəmiyyətli real sektor müəssisələrini, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, “Azəralüminium” ASC-ni əhatə edib, bu şəraitdə cari ilin ilk 11 ayında ölkədə iqtisadi artım davam edərək 9% təşkil edib. Eyni zamanda Mərkəzi Bank real sektorun dəstəklənməsi məqsədilə dövlət zəmanəti əsasında bankları kreditləşdirmək hüququna malikdir. 2009-cu ildə Mərkəzi Bank başlıca makroiqtisadi tendensiyaları nəzərə alaraq uçot dərəcəsini il ərzində 3 dəfə dəyişərək 8%-dən 2%-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddini isə 13%-dən 7%-ə endirmişdir. İl ərzində Mərkəzi Bank tərəfindən likvidliyin verilməsi əməliyyatları aktivləşdirilmiş, likvidliyin cəlb olunması alətləri isə məhdudlaşdırılmışdır. Məcburi ehtiyat normaları 6%-dən 0,5%-ə salınmışdır. Məcburi ehtiyat normalarının ortalama müddəti həm manat, həm də xarici valyutada depozitlər üzrə 1 ay olmuşdur.

Manatın sabit məzənnəsi əsasında Mərkəzi Bankın iqtisadiyyata birbaşa yardım paketi Ümumi Daxili Məhsulun 5%-i səviyyəsində olmuşdur. Antiböhran proqramının həyata keçirilməsi pul kütləsinin azalmasının qarşısı alınmış, bankların maliyyə dayanıqlığını və iqtisadi aktivliyini qorumuş, sistem əhəmiyyətli iri müəssisələrin istehsal- investisiya fəaliyyətinə zəruri dəstəyi təmin etmişdir. Bir tərəfdən uğurla gerçəkləşdirilən antiböhran tədbirləri, digər tərəfdən əvvəlki illərdən yaradılmış

möhkəm maliyyə-iqtisadi potensial hesabına ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığı qorunub saxlanılıb, onun mənfi xarici təsirlərə müqavimət qabiliyyəti sınaqdan uğurla çıxıb.

Milli Məclisdə qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu da qlobal böhran şəraitində respublikamızın qarşıya qoyduğu məqsədlərə doğru inamla irəliləyən dövlətlər sırasında olduğunu təsdiqləyir. Maliyyə böhranı şəraitində inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatında inkişaf tempinin zəifləməsinə rəğmən, Azərbaycanda artım meyillərinin nəzərə çarpması büdcə gəlirlərinin tam formalaşmasına imkan yaradır.

Respublikamızın iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq hazırlanan yeni büdcə layihəsində dünya iqtisadiyyatında növbəti illərdə gözlənilən meyillər də nəzər Ötən il ərzində Azərbaycan Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin də (QKDK) yenidən təşkilatlanmasının normativhüquqi bazasının təmin edilməsi ilə yanaşı, qiymətli kağızlar bazarı sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mövcud qanunvericilikdə yaranmış boşluqların aradan qaldırılması və onun qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda sığortalanan əmanətlərin məbləği 6 min manatdan 30 min manatadək artırılıb. Bu da öz növbəsində əmanətçilərin banklara inamının daha da güclənməsinə təkan verib. Görülən bu tədbir nəticəsində banklara maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsilə bağlı durumu daha da yaxşılaşdırıb. Bununla əlaqədar "Standard & Poor's" agentliyi qeyd edir: "Regionun bəzi digər ölkələrinin bank sistemlərindən fərqli olaraq Azərbaycanın bank sistemi dünya böhranı başladıqdan sonra yaranan çaxnaşma ilə əlaqədar xeyli həcmdə əmanətlərin götürülməsindən qaça bilib".

"Standard & Poor's" agentliyi Azərbaycanda bankların ciddi problemlərlə üzləşməməsi üçün hökumət tərəfindən də zəruri tədbirlərin görüldüyünü və bunun lazımi müsbət nəticələr verdiyini bildirir. Məsələn, qeyd olunur ki, 2009-cu ilin

yanvarından bank sektorunun təkrar kapitallaşmasının stimullaşdırılması məqsədilə mənfəət vergisinə güzəşt tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, 2012-ci ilə qədər bank sektoru mənfəət vergisindən azad edilib ki, bu da həm onların kapitallaşmasına, həm də böhran şəraitində maliyyə problemi ilə üzləşməməsinə münbit şərait yaradır.

2008-ci ildə və 2009-cu ilin əvvəlində xarici banklar Azərbaycanın bank bazarına çox fəal şəkildə, o cümlədən nümayəndəliklərin açılması ilə, əsasən "Vnestorqbank", "Kommerzbank" və "Citigroup Inc"la daxil olublar. Yaradılan münbit şərait nəticəsində 2005-ci ildən sonrakı dövr ərzində ölkədə xarici iştiraklı bankların ümumi payı iki dəfə artaraq 30 faizi ötüb.

Beləliklə, aydın olur ki, qlobal iqtisadi böhran şəraitində digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycanın maliyyə sektorunda da vəziyyət müsbətdir və dinamik inkişaf tempi qorunub saxlanır. Bu isə öz növbəsində digər sahələrdə inkişaf tendensiyasının qorunub saxlanmasına münbit təsir göstərir. Çünki görülmə tədbirlər nəticəsində bank sektorunun böhrana dayanıqlığı öz növbəsində kreditləşmə səviyyəsini qoruyub saxlayır ki, bu da fəaliyyətində kredit mühüm məqam kimi çıxış edən sahələrdə yaranan problemlərin qarşısını alır. Bütün bunlar qarşıdakı dövr ərzində də qlobal böhranın Azərbaycana təsirinin minimal həddə qalmasını şərtləndirir.

MDB məkanında isə böhrandan daha çox zərər görəəcək ölkələr sırasına Rusiya, Gürcüstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Qazaxıstan və Ermənistan da daxil edilir. MDB ölkələri arasında Azərbaycanda böhranın təsirləri o qədər də böyük deyil və biz bunu Azərbaycanın maliyyə bazarında ehtiyatlı mövqe tutması ilə əlaqələndirik. Əlbəttə ki, Azərbaycanın maliyyə imkanlarının artması ölkədə bir çox aparıcı sahələrin, xüsusən də sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayır və bu sahədə dövlət tərəfindən görülmə tədbirlər bəhrələrini verir. Dövlət tərəfindən sahibkarlara verilən güzəştli kreditlər isə bu sahədə dinamik inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdırmaqdadır. Məhz bu səbəbdən dövlət tərəfindən verilən belə kreditlərin həcmi artırılmaqdadır. Belə ki, ötən

ilə qədər sahibkarlara hər il 80 milyon manat məbləğində güzəştli kreditlər verilirdi. Bu il kreditlərin məbləği 130 milyon manat təşkil edir.

Azərbaycan üçün qlobal böhran şəraitində cəlbədicə digər bir məqam isə qiymətli kağızlar, o cümlədən istiqraz bazarının inkişafı ilə əlaqədardır. Bilindiyi kimi, dünyanı çulğamış maliyyə böhranının əsası elə qiymətli kağızların dəyərdən düşməsilə başlanıb. Nəticədə qlobal maliyyə böhranı istiqrazların qiymətinin kəskin azalmasına və bütün dünyada istiqraz böhranına gətirib çıxarıb. Lakin bu hal Azərbaycan təcrübəsində özünü doğrultmadı. Bunun ən bariz nümunəsi isə Azərbaycan İpoteka Fondunun istiqrazlarında özünü göstərdi. Xatırladaq ki, iyunun 16-da 2009 – ci ildə ilk dəfə olaraq Bakı Fond Birjasında (BFB) İpoteka Fondunun istiqrazlarının yerləşdirilməsinə başlanılıb. Hər rəqə 15 milyon manat həcmində adlı, faizli istiqraz çıxarılıb. Bir istiqrazın nominal satış qiyməti 1000 manat təşkil edib. İllik gəlirliyi 3 faiz olan istiqrazlar 7 illiyə buraxılıb və onların son ödəmə tarixi 2016-cı ilin mayına qədərdir. Bununla belə, Azərbaycan qlobal iqtisadi böhrandan ən az zərər çəkmiş ölkələrdən biridir. Bütün bunlar ölkə hökuməti tərəfindən vaxtında və savadlı şəkildə həyata keçirilmiş və ətraflı düşünülmüş tədbirlər nəticəsində əldə edilmişdir ki, bunu da aşağıda gözdən keçirəcəyik.

Ümumiyyətlə, son illər Azərbaycanda bank sektoru sürətli inkişaf etməyə başlayıb. Kommersiya banklarının aktivləri 2009-ci ilin sonuna 11.66 mlrd manat təşkil edib ki, bu da 2000-ci illə müqayisədə 2.7 dəfə çoxdur. Kommersiya banklarının daxili kredit qoyuluşları isə 20 dəfədən çox artıb. Bütün bunlar Azərbaycan maliyyə sisteminin möhkəmlənməsinə səbəb olaraq, bank sisteminin likvidliyinin minimal normasının 30% olduğu halda 67%-ə çatmasına, kapitalın 2009-cu ilin əvvəlinə nisbətən 9 ay ərzində 12% artmasına səbəb olmuşdur. 2008-ci ilin oktyabrından 2009-cu ilin mayına kimi uçot dərəcəsinin 15 faiz 2 faizdək endirilməsi, həmçinin məcburi ehtiyat normalarının azaldılması ilə bağlı Azərbaycan Mərkəzi Bankının gördüyü tədbirlərin respublikanın bank sektorunda 1 milyard dollar məbləğində əlavə likvidliyi

təmin etdiyi bildirilir. Hazırkı realıqda maliyyə sistemində Azərbaycanın milli inkişaf modelinin konkret elmi prinsiplər əsasında tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi sahədə keçid dövrünün başa çatması elmlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsir mexanizmləri əsasında qırılmaz vəhdətinin təmin edilməsini, innovativ biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın və güclü insan kapitalının formalaşdırılması maliyyə sistemində yeni dövrün tələblərinə uyğun müasirləşdirilməsini və iqtisadiyyatın tənzimlənməsində elmi proqnozlardan məqsədyönlü istifadə obyektiv zərurətə çevirir.

Uğurla həyata keçirilən inkişaf və modernləşmə strategiyası sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı global böhrana yüksək dayanıqlıq nümayiş etdirərək müvazinətini itirmədi, artım dinamikasını və sosial inkişaf səviyyəsini qoruya bildi. Ölkədə güclü sabitlik potensialının yaradılması şəraitində gerçəkləşdirilən antiböhran siyasəti maliyyə sabitliyinin qorunmasına da yaxşı imkanlar yaratdı.

Həyata keçirilmiş antiböhran proqramı nəticəsində bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı daha da güclənmişdir:

1. bank sistemi cari ohdəliklərinin təqribən 80%-i səviyyəsində likvid aktivlərə malikdir ki, bu da minimal normadan (30%) çoxdur;
2. sektorun kapital adekvatlığı göstəricisi qəbul edilmiş normadan iki dəfə çox - 19% olmuşdur;
3. kredit portfelinin keyfiyyəti məqbul səviyyədə qorunub saxlanılmış, vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi portfeldə xüsusi çəkisi 3.3% təşkil etmişdir;
4. bankların maliyyə nəticələri müsbət olmuş, cari ilin on bir ayında aktivlər üzrə gəlirlilik 2.6%, kapitalın gəlirliyi isə 17.8% təşkil etmişdir.

Beləliklə, uğurla həyata keçirilən inkişaf və modernləşmə strategiyası sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı global böhrana yüksək dayanıqlıq nümayiş etdirərək müvazinətini itirmədi, artım dinamikasını və sosial inkişaf səviyyəsini qoruya bildi. Ölkədə güclü sabitlik potensialının yaradılması şəraitində gerçəkləşdirilən antiböhran siyasəti maliyyə sabitliyinin qorunmasına da yaxşı imkanlar yaratdı.

Azərbaycan manatı məzənnəsini qoruyub saxladı, dövlət məhz əhalinin sosial mənafeyini əsas tutaraq manatın devolvasiyasına imkan vermədi. Azərbaycan üçün səciyyəvi olan bu mütarəqqi inkişaf modelinin uğurları ölkə hədudlarından kənarda diqqətlə izlənilir, maraqla qarşılanır. Dünya Bankı, Ümumdünya İqtisadi Forumu (Davos forumu), Beynəlxalq Valyuta Fondu, MDB Statistika Komitəsi və digər qurumlar ilin yekunlarını Azərbaycan üçün kifayət qədər uğurlu saydılar.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının strukturunu və xüsusiyyətlərini əsas götürərək və eləcə də xarici ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi iqtisadiyyatın konkret sektorları üzrə aşağıda qeyd edilən antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsini məqsədə uyğun hesab edir.

Sahibkarlıq sferası

Anti-böhran tədbirlərinin əsas hədəflərindən biri ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaqdır. İstər MDB ölkələrində, istərsə də inkişaf etmiş dövlətlərdə hazırlanan antiböhran proqramlarının aparıcı istiqaməti sahibkarlığın stimullaşdırılmasına istiqamətlənən tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Son illər İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yanındakı Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsi ilə 400 milyon manatadək kreditin verilmişdir. Təəssüf ki, bu il yanvarın 18-də ölkə prezidentinin sərəliyi ilə keçirilən 2008-ci ilin iqtisadi və sosial yekunlarına həsr edilmiş müşavirədə qeyd edildiyi kimi sözügedən fondun fəaliyyətində son illər ciddi, hətta cinayət xarakterli nöqsanlar olmuşdur. Bu isə sahibkarlığın inkişafına yönəldilən vəsaitlərin heç də tamamilə səmərəli xərclənməsinə imkan verməmişdir. Qlobal böhranın müşahidə edildiyi bir dövrdə ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına dəstək verilməsi üçün bu sahəyə ayrılan maliyyə yardımlarının həcmnin artırılması vacibdir. Şübhəsiz sahibkarlığın, xüsusən də kiçik və orta müəssisələrin inkişafı həm məşğulluğun təmin edilməsinə, həm də rəqabətin gücləndirilməsinə pozitiv təsir göstərir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı həmçinin yeni innovasiyaların tətbiqinə də

müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan ölkədə sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun hesab edilir:

✓ *Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsi ilə sahibkarlara təqdim edilən kreditin həcmnin artırılması.* Ümumilikdə isə, Fondun xəzinə hesabına qaytarılacaq kredit məbləğləri və kredit faizləri də daxil olmaqla, 2009-cu ildə sahibkarlara 130 milyon manat məbləğində güzəştli kreditin verilməsi proqnozlaşdırılır. Bu il nəzərdə tutulan vəsaitin əvvəlki illərlə müqayisədə çox olmasına baxmayaraq qlobal maliyyə böhranın neqativ təsirlərinin azaldılmasında kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyətini nəzərə alaraq fond vasitəsi ilə sahibkarlara təqdim edilən güzəştli kreditlərin həcmnin 250 milyon manatadək artırılması məqsədə uyğun hesab edilir. Güzəştli kredit məbləğinin artırılması kiçik və orta müəssisələrin maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarını genişləndirəcək və onların fəaliyyətinin genişləndirilməsinə səbəb olacaq.

Faktiki olaraq, qlobal maliyyə böhranı başladıqdan sonra yerli müəssisələrin əsas problemi maliyyə resursların azlığıdır. Problemi dərinləşdirən əsas səbəblərdən biri məhz bankların kütləvi kreditləşməni dayandırması və təklif edilən kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin yüksək olmasıdır. Bu isə sahibkarlara fəaliyyətlərini əvvəlki səviyyədə bərpa etməyə imkan vermir. Bu baxımdan, güzəştli kreditlərinin həcmnin artırılması ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafını ciddi şəkildə stimullaşdırma bilər.

✓ *Kredit faizinin aşağı salınması.* İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin nəzdindəki Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu banklara 1 faizdən, banklarsa sahibkarlara illik 7 faizdən çox olmamaq şərtilə kredit təklif edir. Milli Bankın faiz dərəcəsinin 3 faiz olduğunu və inflyasiya səviyyəsinin 2009-cu ildə əhəmiyyətli şəkildə azaldığını nəzərə alaraq kredit faizinin 7-dən 4 faizədək azaldılması məqsədə uyğun hesab edilir. Bu sahibkarlara kreditlərdən daha səmərəli istifadə etmək imkanı verəcək.

✓ *Kreditlərin maksimum məbləğinin artırılması.* Hal-hazırda İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin nəzdindəki Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun təklif etdiyi kreditlərin maksimum məbləği isə 3 milyon manatdır. Böhran dövründə maliyyə resurslarının

qıtlığının yaranmasına baxmayaraq kreditlərin məbləğinin artırılması nəticəsində sahibkarların daha geniş layihələr həyata keçirmək imkanları əldə edəcəklər. Bu baxımdan, kreditlər üzrə maksimum məbləğinin 3 milyon manatdan 5 milyon manatadək artırılması məqsədə uyğun hesab edilir. Bu istiqamətə ayrılacaq kreditlərin həcmnin artırıldığı halda maksimum məbləğinin artırılması imkanları genişlənir.

✓ *Süni qiymət artımlarına qarşı kompleks mübarizənin gücləndirilməsi.* Süni qiymət artımları istehlakçıların hüquqlarını pozmaqla yanaşı vətəndaşların sosial vəziyyətinə neqativ təsir göstərir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyində baş verən kadr dəyişikliklərindən sonra süni qiymət artımlarına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi müşahidə olunur. Bu müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir, bununla belə, süni qiymət artımlarına qarşı kompleks tədbirlərin görülməsi olduqca vacibdir. Süni qiymət artımlarına qarşı kompleks mübarizə bir sıra sektorlarda, eləcə də tikintidə canlanmanın yaranmasına səbəb ola bilər.

✓ Tikinti sektorunda müşahidə edilən durğunluğun aradan qaldırılması üçün dövlət sifarişlərinin yerləşdirilməsində yerli tikinti şirkətlərinə üstünlük verilsin. Bu tikinti sektorunda canlamanın yaranmasına və yerli tikinti şirkətlərinin maliyyə potensialının artmasına gətirib çıxarar.

✓ Yerli məhsulların ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yerli məhsulların xarici bazara çıxarılması ilə bağlı fəaliyyətini genişləndirməklə Azərbaycana həm valyuta axınlarına müsbət təsir göstərə, həm də yerli müəssisələrin potensialı gücləndirə bilər. Böhran dövründə müqayisəli üstünlüklərə malik məhsullar balıq və balıq məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları, spirtli içkilər hesab edilir.

3.3. Qlobal böhranlar fonunda beynəlxalq maliyyə sisteminin dayanıqlığının təkmilləşdirilməsi problemləri

Beynəlxalq maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi məsələsi XX əsrin sonunda baş verən və Avropa, Asiya, həmçinin Latin Amerikasının bir çox ölkələrini əhatə edən növbəti maliyyə böhranından sonra geniş müzakirə olunmağa başlandı. BVF-nin qiymətləndirməsinə görə bu böhran son 50 il ərzində baş verən böhranlar arasında öz əhatə dairəsinə görə birinci yerdə dayanır və buna görə də böyük narahatçılıq doğurur. Məhz bu səbəbdən bank maliyyə sisteminin subyektləri gələcəkdə eyni halın təkrarlanmaması üçün beynəlxalq valyuta və maliyyə sisteminin “arxitektura”sında dəyişikliklərin zəruri olması fikrini dəstəkləyirlər. “Arxitektura” anlayışına ayrı-ayrı qurumlar, bazarlar, hökumətin, müəssisələrin və ayrı-ayrı şəxslərin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün istifadə etdikləri müxtəlif tədbirlər daxildir. BVF-nin qiymətləndirməsinə əsasən möhkəm və stabil beynəlxalq maliyyə sisteminin təşkili dünyanı maliyyə böhranlarına qarşı daha dözümlü edəcək və bütün ölkələrə iqtisadi artım və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi də daxil olmaqla vahid sistemin üstünlüklərindən faydalanmaq üçün imkan yaradacaq.

1998-ci ilin aprelində dünya maliyyə sistemində sistem rolunu oynayan ölkələrdən G-22 qrupu təşkil olundu. Bu qrupa daxil olan ölkələrin nümayəndələri aşağıdakı istiqamətlər üzrə təkliflərin hazırlanması üçün 3 işgüzar qrup formalaşdırdılar: “şəffaflıq” və məsuliyyətin artırılması; milli maliyyə sistemlərinin möhkəmləndirilməsi; böhrandan çıxmaq üçün dövlət və özəl sektor arasında ağırlığın bölüşdürülməsini stimullaşdırmaq.

Beynəlxalq maliyyə sistemində islahatların aparılması mövzusu 1999-cu ildə Davosda keçirilən iqtisadi forumda geniş müzakirə olundu. Bu mövzu haqqında xarakterik fikirlər BMT-nin iqtisadi və sosial məsələlər üzrə icraçı komitəsinin “yeni

beynəlxalq maliyyə sistemində doğru” adlı məruzəsində, həmçinin ABŞ-ın prezidentinin 1999-cu ildəki iqtisadi məruzəsində öz əksini tapırdı. Beynəlxalq maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesi aşağıdakı aspektlərdə öz əksini tapırdı:

- iqtisadi informasiyanın ictimaiyyətə açıqlanması üzrə beynəlxalq standartların inkişafı (Social Data Dissemination Standard);
- bank nəzarətinin beynəlxalq standartlarının yaradılması (the Basic Core Principles for Banking Supervision);
- BVF-nin maliyyə imkanlarının artırılması (the New Arrangement to Borrow, NAB çərçivəsində);
- Fond üzvlərin investorların etibarının itirilməsi kimi gözlənilməz və məhvədicə hallar üzrə kömək etməyi hədəfləyən yeni kreditləşdirmə mexanizminin (the Supplemental Reserve Facility, SRF) yaradılması. SRF xətti üzrə maliyyə vəsaitlərinin təqdim olunması şərtləri maraqların aşağı düşməsi halında borcların qaytarılmasını təmin etməlidir.

“Yeni arxitektura”nın planında “böhranların aradan qaldırılmasının yeni vasitələri” – “məqsədli kredit kanalı” (MKK) işlənib hazırlanıb. Bu BVF-nin üzvlərinə hətta dünya maliyyə sistemində problemlər olduğu halda belə stabilliyi qorumaq üçün imkan yaradacaq. MKK BVF-nin üzvlərinə dünya capital bazarında mənfi yöndə dəyişikliklər baş verdiyi hallarda ödəniş balansının effektivliyini təmin etmək üçün qısamüddətli maliyyə vəsaitləri təqdim edir. MKK-ya giriş imkanı əldə etmək üçün aşağıdakı şərtləri yerinə yetirmək lazımdır:

- BVF-nin idarəetmə Şurasının məqsədli kredit vermək üçün seçdiyi ölkə (BVF-nin üzvü) həmin anda sabit maliyyə şəraitinə malik olmalı və BVF-nin resurslarının istifadəsinə tələbatı olmamalıdır;
- namizədin iqtisadi göstəriciləri BVF tərəfindən son informasiya icmalında müsbət qiymətləndirilir və BVF-nin üzvü olan ölkə “Məlumatın ötürülməsinin xüsusi normaları” çərçivəsində lazımi məlumatları təqdim edir;

- xarici borc və xarici ehtiyatların tənzimlənməsi nəticəsində ölkənin maliyyə sektorunda tərəqqinin müşahidə olunması;
- Namizəd İdarəedicilər Şurasına təsdiq olunmaq üçün inandırıcı iqtisadi və maliyyə proqramı təqdim etməlidir. Eyni zamanda BVF-nin lazım bildiyi hallarda proqramda lazımi dəyişikliklər etməyə hazır olmalıdır.

Üzv ölkə məqsədli kreditə ehtiyacı olması haqqında müraciət etdikdə BVF-nin idarəedicilər şurası xüsusi qərar hazırlayır. Burada təsdiq olunur ki, həmin ölkə iqtisadi və maliyyə proqramlarını uğurla həyata keçirir, lakin beynəlxalq maliyyə bazarında şəraitin dəyişməsi üzündən müvəqqəti çətinliklər yaşayır və buna görə də əlavə maliyyə resurslarına ehtiyacı var. Kreditin həcmi ölkənin fondadakı kvotasının 300-500%-i arasında olur.

Hazırda getdikcə əhəmiyyəti artan beynəlxalq maliyyə sisteminin əsas elementi şəffaflıqdır. Bu üzv ölkələrin iqtisadi, maliyyə və bank sistemi haqqındakı məlumatların açıqlanmasını nəzərdə tutur. Beynəlxalq maliyyə sisteminin “yeni arxitektura”sında kredit və maliyyə siyasətində şəffaflığın təmin olunması məsələsi mühüm yer tutur. 22 ölkənin təşəbbüsü ilə 1998-ci ilin oktyabrında yaradılmış şəffaflıq və hesabat məsələləri üzrə işçi qrup BVF-yə öz funksiyaları çərçivəsində üzvlərinin iqtisadi siyasətinə nəzarət etməyi və onların informasiyanın “şəffaflığı” sahəsində qəbul olunmuş beynəlxalq standartlara nə qədər uyğun gəlməsini araşdırmağı tövsiyə etdi. Bu tövsiyələr 1998-ci ilin 30 oktyabrında “böyük yeddilik” ölkələrinin maliyyə nazirləri və mərkəzi banklarının rəhbərləri tərəfindən qəbul olundu.

BMS-də islahatların həyata keçirilməsi aşağıdakı səbəblərə görə zəruridir:

- ✓ dünya iqtisadiyyatının qloballaşması. Bu proses eyni zamanda bir neçə İEOÖ-də fəaliyyət göstərən investisiya həyata keçirdiyi ölkələrdə maliyyə vəziyyətini dəyişmək gücündə olan yeni investorlar sinfinin yaranmasına şərait yaratdı;
- ✓ Beynəlxalq maliyyə bazarının yüksək inkişaf səviyyəsində onu tənzimləmək üçün müvafiq institutsional strukturun olmaması;

- ✓ dünya üzrə böhranların dərinləşməsi təhlükəsi. Bu sahədə adekvat addımlar atılmasa beynəlxalq maliyyə sistemində ciddi problemlər yarana bilər;
- ✓ son illərdə davamlı olaraq baş verən maliyyə və valyuta böhranları, onların intensivliyinin artması və daha da dərinləşməsi;
- ✓ Özünü işsizlik və yoxsulluğun səviyyəsinin artmasında göstərən sosial böhranın mənfi nəticələrinin artması;
- ✓ ofşor maliyyə mərkəzlərinin sayının artması, İEOÖ-in maliyyə bazarlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin effektivliyinin azalması;
- ✓ son böhranlar zamanı özünü aydın şəkildə göstərən İEOÖ-in maliyyə sektorunun zəif inkişaf etməsi;
 - ✓ özəl sektorun problemlərinin həllində dövlətin imkanlarından qeyri proporsional şəkildə istifadə olunması;
 - ✓ beynəlxalq institutların İEOÖ-ə maliyyə yardımı göstərmək imkanlarının, həmin ölkələrdən digər regionlara axan kapital axını ilə müqayisədə məhdud olması;
 - ✓ beynəlxalq təşkilatların ardıcıl olaraq baş verən böhranlar və onların təsir dairələrini məhdudlaşdırmaq gücündə olmamaları;
 - ✓ BVF və digər beynəlxalq institutların həyata keçirdikləri maliyyə proqramları nəticəsində maliyyə böhranı zamanı özəl investor və borc alanlara mənfi təsir göstərən münaqişələrin (moral hazard) dərinləşməsi;
 - ✓ investisiya qurumlarının, maliyyə vasitələrinin və maliyyə bazarlarındakı (xüsusən borc öhdəlikləri bazarında) əməliyyatların həcmnin xeyli artması. Bu faktor böhranların aradan qaldırılması zamanı investorlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni çətinləşdirir;
 - ✓ İEOÖ-ə investisiya qoyuluşunun miqyası və diversifikasiyası. Bu inflyasiyanın yayılmasını sürətləndirir;
 - ✓ balansdan kənar hesablarda əks olunan və maliyyə institutları tərəfindən risklilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsini çətinləşdirən əməliyyatların kütləvi şəkildə inkişafı.

BMS-nin təkmilləşdirilməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: iqtisadi aktivliyin bərpası və investorların maliyyə böhranı yaşamış öləkələrə qarşı inamının bərpa olunması;

- ✓ İEÖ-də gələcəkdə baş verə biləcək böhranların qarşısını almaq;
- ✓ gələcək böhranların baş verməsi riskinin minimuma endirilməsi, onların fəaliyyət sferasının və dərinliyinin məhdudlaşdırılması;
- ✓ böhrandan çıxmaq üçün xərclənən maliyyə vəsaitlərinin məhdudlaşdırılması və böhranın aradan qaldırılması üçün sərf olunan müddətin azaldılması;
- ✓ gələcək böhranlar zamanı investorların itkilərinin azaldılması;
- ✓ minimal risk və əhalinin az təminatlı sosial qrupunun effektiv müdafiəsini təmin etmək sərt ilə qloballaşmanın və capital hərəkətinin bütün üstünlüklərindən yararlanabilən maliyyə sistemini yaradılması;
- ✓ milli səviyyədə makroiqtisadi və maliyyə balansının pozulmasının qarşısını almaq.

BMS-in əsas inkişaf istiqamətləri:

1. Maliyyə bazarları və investisiya qurumlarının tənzimlənməsi:

- ✓ bank sistemi, fond bazarları və müxtəlif maliyyə qurumları üzərində nəzarət və tənzimlənməni həyata keçirmək üçün beynəlxalq prinsip və standartların hazırlanması və tətbiq olunması yolu ilə maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi və yerli maliyyə qurumlarının fəaliyyətində islahatların həyata keçirilməsi;
- ✓ auditin, mühasibat uçotunun, ödəniş sisteminə dair daha universal standartların qəbul edilməsi yolu ilə maliyyə infrastrukturunun möhkəmləndirilməsi. Bank kapitalına dair Bazəl standartlarının təkmilləşdirilməsi;
- ✓ İEÖ və İEOÖ-də prudensial nəzarətin möhkəmləndirilməsi yollarının müəyyənəndirilməsi;
- ✓ qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsini və borc vəsaitlərinin aktiv şəkildə istifadə olunduğu investisiya fəaliyyətinin mexanizminin yaradılması;

✓ ofşor maliyyə mərkəzlərində beynəlxalq standartların tətbiq olunmasının stimullaşdırılması;

2. *İqtisadi siyasət:*

- ✓ daxili bazarın liberallaşdırılması şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi və İEOÖ-də adekvat valyuta rejiminin tətbiq olunması, beynəlxalq kapitalın hərəkət metodlarının işlənilib hazırlanması;
- ✓ dövlət tərəfindən özəl sektorun dəstəklənməsi mexanizmlərinin effektivliyinin artırılması və sosial ödənişlərin bölüşdürülməsi;
- ✓ böhranlar zamanı əhalinin itkilərinin minimum olmasını təmin etmək üçün yolların axtarılması, əhalinin az təminatlı təbəqəsinin maraqlarını müdafiə edən siyasətin işlənilib hazırlanması;
- ✓ özəl və dövlət sektorlarında, o cümlədən beynəlxalq maliyyə institutlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması.

BMS-də islahatların həyata keçirilməsinin yolları:

1. *Ayrı - ayrı ölkələr üzrə siyasət.*

✓ İEOÖ-də kapital axınında gözlənilməz dəyişikliklər zamanı maliyyə sisteminin həssaslığının azaldılmasına yönəldilmiş daxili bazarın liberallaşdırılması prinsiplərinin hazırlanması. Bu tədbirlərə birbaşa xarici investisiyaların və bank sistemində ehtiyat norması tələbini tətbiq edərək qısa müddətli kapital axınının (cross-border) stimullaşdırılması daxil edilə bilər.

✓ Dövlət zəmanətinin təqdim edilməsi imkanlarının məhdudlaşdırılması (o cümlədən maliyyə institutlarının öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üzrə) onların təqdim olunmasını daha açıq şəkildə həyata keçirmək və özəl sektorun vasitələrini cəlb etmək mexanizmindən istifadə etmək (məsələn, depozitlərin sığortalanması sistemi üzrə), dövlət səviyyəsində dövlət borclarının idarə olunmasının vahid sisteminin yaradılması.

✓ Hökumət tərəfindən maliyyə və korporativ sektorun xarici öhdəlikləri, o cümlədən, özündə ehtiyat və öhdəlikləri etdirməli olan dövlətin valyuta vəziyyəti haqqında, daimi, vaxtında və hərtərəfli informasiyanın nəşr olunmasını təmin etmək.

✓ Dövlətin aktiv iştirakı ilə özəl debitorlar və onların kreditorları arasında məhkəmədən kənar tənzimləmə sisteminin inkişaf etdirilməsi.

✓ Səhiyyənin, təhsilin, kiçik və orta biznesin, işsizlikdən sığortalama proqramlarının, özəl pensiya fondlarının dəstəklənməsini özündə əks etdirən sosial siyasətin vahid prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi. Sosial müavinatların ayrılmasına ehtiyacın olub olmamasının araşdırılması.

2. *Maliyyə bazarları və institutları.*

✓ Bank fəaliyyətinin effektivliyinin prinsipləri və fond bazarının tənzimlənməsini əhatə edən Bazel prinsiplərini əks etdirən güclü prudensial nəzarətə əsaslanan maliyyə bazarlarının, xüsusi fond bazarların inkişafına şərait yaratmaq. Bunlar İOSCO-nun “fond bazarının tənzimlənməsinin məqsəd və prinsipləri” məruzəsində əks olunub. İnvestisiyalaşmanın bazar mexanizminin gələcək inkişafı üçün korporativ idarəetmənin prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi.

✓ Pul siyasəti, mühasibat uçotu və özəl maliyyə institutları vasitəsilə informasiyanın açıqlanması sahəsində şəffaflığın təmin olunmasının beynəlxalq standartlarının hazırlanması. İnvestisiya bankları, institusional və hedging fondları üzrə informasiyanın açıqlanmasına tələbi artırmaq.

✓ Banklar tərəfindən təqdim olunan əlaqəli kreditlərə məhdudiyyət qoymaq. Bu kreditlər bir qatda olaraq borc alanın lazımı qədər qiymətləndirilməməsi və kredit ödəmə qabiliyyəti haqqında monitoring keçirmədən təqdim olunan və böhran şəraitində müddəti uzadılmış borcların səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır.

✓ Bank depozitlərinin, iflasın, maliyyə institutlarının restrukturizasiyasının effektiv sığorta mexanizminin hazırlanması və tətbiq olunması, maliyyə çətinlikləri olan müəssisələrin borc problemlərinin həlli.

✓ Bank və digər maliyyə qurumlarının daxili nəzarət və riskləri idarəetmə sisteminin dəstəklənməsi.

3. *Borc böhranının aradan qaldırılması.*

Kreditorlar və borcalanlar arasında, xüsusən də maliyyə bazarında vəziyyətin qəflətən pisləşməsi və kapital axınlarının istiqamətlərinin kəskin şəkildə dəyişildiyi hallarda risklərin tərəflər arasında daha ədalətli bölgüsünü təmin edən vahid şərtlərin müəyyənəşdirilməsi və tətbiq olunması. Beynəlxalq kredit müqavilələrinə bazar şərtlərinin kəskin şəkildə pisləşdiyi hallarda borc üzrə ödənişlərin müvəqqəti dayandırılması şərtini əlavə etmək. Bu hal müəyyən dövr ərzində daxili borcun mütləq restrukturizasiyasının keçirilməsini şərtləndirir. İstiqrazların alınması ilə bağlı müqavilələrə əksər kreditorların fəaliyyət koordinasiyasının yüngülləşdirilməsi, azlığın maraqlarının, bütün kreditorlara borcun restrukturizasiyası üçün bərabər şəraitin yaradılması, kimi bəndlərin daxil edilməsini təklif etmək.

- Dövlət və ya özəl institutların öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini gecikdirdiyi hallarda özəl kreditorlar tərəfindən kreditlərin təqdim olunmasını stimullaşdırmaq üçün tədbirlərin görülməsi. Məsələn, borcun restrukturizasiyası zamanı təqdim olunan kreditlər üçün birincilik prinsipinin tətbiq olunması ilə.

4. *Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi.*

- BVF çərçivəsində böhranın yayılması effekti (contagion) nəticəsində ziyan görmüş ölkələrin kreditləşdirilməsi üçün yeni mexanizmin hazırlanması. Bu eyni zamanda bir çox vasitə əldə etməyə və onlardan milli valyuta ehtiyatları tükənənədək istifadə etməyə imkan yaradardı.

- Beynəlxalq institutların borc probleminin həllində və borcun restrukturizasiya proseslərinin təşkilində iştirakının təmin edilməsi.

- Beynəlxalq maliyyə institutlarının fəaliyyətində informasiyanın açıqlanması, fond üzvlərinin üzv ölkələrə ənənəvi səfərləri nəticəsində əldə olunan proqram sənədlərinin, işgüzar materialların, BVF-nin icraedicilər şurasının üzv ölkələrin

iqtisadi vəziyyəti haqqında müzakirələrin nəticəsi olaraq bəyanatların ictimaiyyətə təqdim olunması, qəbul olunan proqramların retrospektiv təhlili yolu ilə şəffaflığın təmin edilməsi.

- BVF-nin müvəqqəti komitəsi (İnterim Commmittee) və DB-nin inkişaf komitəsinin (Development Commitee) fəaliyyətini möhkəmləndirmək və gələcək inkişafını təmin etmək.
- Regional beynəlxalq təşkilatların inkişafına yardım göstərmək və böhranların aradan qaldırılması, həmçinin iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsində (o cümlədən BVF-nin yardımlarından istifadə etmək yolu ilə) onların rolunun artırılması.
- BVF-nin də imkanlarından istifadə etməklə ayrı-ayrı ölkələrin qəbul olunan standartlara riayət etməsinə nəzarətin gücləndirilməsi.
- Dövlət tənzimlənməsi orqanlarının işçi personalına texniki dəstəyin göstərilməsi və onların tədrisinin artırılması istiqamətində beynəlxalq təşkilatlar və nəzarət funksiyasını yerinə yetirən orqanlar arasında koordinasiya və əməkdaşlığın yaxşılaşdırılması.

5. Yeni beynəlxalq strukturların yaradılması.

- Aparıcı İEO-in və İEOÖ-in makroiqtisadi siyasətini, xüsusən də inflyasiyanın aradan qaldırılması və əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasını koordinasiya edən ayrıca beynəlxalq institutların yaradılması və ya fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlardan birinə yeni səlahiyyətlərin verilməsini təmin etmək.
- Qlobal miqyasda əməliyyatlar həyata keçirən institutların fəaliyyətinə nəzarət üçün vahid beynəlxalq standartların hazırlanması məqsədilə beynəlxalq maliyyə tənzimlənməsi sisteminin yaradılması. Bu istiqamətdə mühüm addım “böyük yeddilik” ölkələrinin maliyyə sahəsinin nümayəndələrinin inkişaf etməkdə olan aparıcı ölkələrinin və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının tənzimləmə siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xüsusi forumu ola bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dünya təcrübəsinin təhlili əsasında böhranların qarşısının alınması üçün istifadə olunan aşağıdakı əsas tədbirlər sistemləşdirilmişdir.

- məlumat təhlili, elmi araşdırmalar və proqnozlar;
- dövlət və iqtisadi subyektlərin iqtisadiyyatı və maliyyə vəziyyəti haqqında standartlaşdırılmış məlumatın təqdim edilməsi və yayılması;
- beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş standartların və məcəllələrin bazar iştirakçılarının praktiki fəaliyyətində tətbiqi;
- risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi, reyting qiymətləndirmələrinin tətbiqi;
- stress-testləmə (sarsıntıların test yoxlaması) və ssenarili planlaşdırma;
- böhran vəziyyətlərinin proqnozlaşdırılması üçün böhranların erkən qarşısının alınması sistemlərinin modellərinin tətbiqi;
- əsas maliyyə göstəricilərinə və bazar iştirakçılarının praktiki fəaliyyətinin beynəlxalq qəbul olunmuş standartlara və normalara uyğunluğuna nəzarətin təkmilləşdirilməsi, meqanizamlayıcı institutunun istifadəsi;
- bazar nizamlayıcısının böhran hadisələrinə reaksiyaya hazırlığının təmin edilməsi və riskin idarə edilməsi üzrə lazımi ölçülərin görülməsi.

Böhranlara qarşı alınabiləcək makro tədbirlər:

- Ümumiyyətlə krizis makro iqtisadi istiqrazsızlığın ümumi bir nəticəsidir. Bu səbəbdən makro iqtisadi istiqrazın təmin edilməsi əhəmiyyət daşıyır. Makro iqtisadi istiqrazın saxlanılmasının təməl şərtlərindən biri siyasi istiqrazın saxlanmasıdır,
- Makro iqtisadiyyatda nizam, etibar və istiqrazı təmin edəcək reformlar mütləq həyata keçirilməlidir,
- Maliyyə və pul nizamını saxlayacaq ciddi konstitusiya qanunları qəbul olunmalıdır, sürdürülə bilən büdcə əskiklikləri tanımlanmalı və bu mövzuda hökumətləri bir-birinə bağlayan konstitusiya qanunları tətbiq olunmalıdır,

- Bu mövzuda Maastrichit müqaviləsində olan büdcə kəsirlərinin nisbətini 3% keçməyəcəyi bənzər bir qanunun yer alması maliyyə intizamı və maliyyə cavabdehlik əxlaqı üçün vacib görülür,
- əhalinin ehtiyacdən borclanmaması üçün mütləq bir nizam qurulmalı və Avropa Birliyinə üzv ölkələrdə Maastrichit müqaviləsinin tələbi ilə hələ də tətbiq olunan əhali borclarının YDM 60% nisbətinin keçməyəcəyi, buna bənzər konstitusiya qanunu ilə qorunmalıdır. Yüksək faiz siyasətinin və bunun nəticəsi olan zəif iqtisadiyyatdan xilas olmanın əsaslarından biri əhalinin ehtiyacdən əlavə borclanmasının qarşısının alınmasıdır.
- Vergi sistemi; tərəfsizlik, sadəlik, ədalət, ümumilik, sabitlik, təsir etmə qanunları çərçivəsində radikal bir şəkildə yenidən nizamlanmalıdır. Ölkəmizdə vergidən kənar bazar iqtisadiyyatını zəiflədəcək tədbirlər qarşı tədbirlər görülür.
- Elastik məzənnə sistemi valyuta bazarlarında yaranacaq spekulyativ hücumlara qarşı, bir qalxan vəzifəsini yerinə yetirir. Elastik məzənnə sisteminin bu əməliyyatı sürdürə bilməsi üçün uzun dövrdə faiz ilə valyuta məzənnəsinin inkişafının möhkəm bir səthə oturdulması lazımdır.

Böhranlara qarşı alına biləcək mikrotədbirlər:

Olacaq iqtisadi böhranlara qarşı yuxarıda saydığımız makrotədbirlərlə yanaşı mikro səviyyədə, yəni firmalar bazasında tətbiq olunması vacib tədbirlər də vardır. Ortaya çıxma biləcək krizislərin mənfi nəticələrindən ən az səviyyədə zərər görmək üçün firmaların bu tədbirləri görmələri vacibdir.

Müasir idarəetmə anlayışı olan “ümumi keyfiyyət idarəetməsi”nin təşkilatçılıqda ciddi tətbiq olunması üçün cəhd göstərilməlidir. Bu sahədə güclü liderlik vacibdir və xüsusilə üst təbəqə rəhbərləri üzərinə əhəmiyyətli vəzifə düşür. Yeni idarəetmə texnikalarının (strateji idarəetmə, insan mənbələrinin idarəetmə sahəsində yeni texnikalar) təşkilatçılıqda səmərəli bir şəkildə tətbiq olunması lazımdır. “Texniki mühənislik” texnikasından faydalanaraq təşkilatçılıqda yüksək keyfiyyət, az məsrəf,

sürət, yüksək xidmət məqsədləri istiqamətində radikal dəyişikliklər edilməli və yenidən təşkilatlanma həyata keçirilməlidir.

Digər tədbirlər:

Maliyyə böhranlarının qarşısının alınması üçün digər tədbirlər də vardır.

- Beynəlxalq xəbərdaredici bir sistemin qurulması,
- BVF kvotalarının artırılması,
- BVF sığortalı borclanma rahatlığı,
- Maliyyə əməliyyatlarının bir proses çərçivəsində nizamlanması.

Maliyyə böhranları ilə qarşılaşmamaq və ya qarşılaşdıqda vəziyyətdən çıxmaq üçün alınacaq tədbirlər, fərqli ölkə və iqtisadiyyatçıların fərqli düşüncələri ilə mümkündür.

- Beynəlxalq sistemin, beynəlxalq etibarlılıq qanunlarına bağlanması,
- G-7 nin inkişaf yolundakı ölkələri də əhatə edərək G-15 şəklində bir qərar orqanına döndürülməsi,
- Maliyyə sektorunda həyata keçirilən islahatların bütün üzv ölkələrdə tamamlanması,
- Korrupsiyaya qarşı mübarizə, tədbirlərini gücləndirmək,
- Beynəlxalq bir borc paneli qurularaq müxtəlif ölkələrin borc gecikdirmələrini bu panel vasitəsi ilə icra etmələrinə imkan yaradılması.

Maliyyə böhranlarından sonra tətbiq oluna biləcək makroiqtisadi siyasət:

Maliyyə böhranlarından sonra tətbiq olunacaq makroiqtisadi siyasətlər mövzusunda bir-birindən fərqli ümumiyyətlə iki yaxınlaşma vardır. Ənənəvi yaxınlaşma BVF yaxınlaşması da buna aiddir, xarici balans saxlamaq, xarici ödəmələri axsatmamaq, valyuta çıxışlarını durdurmaq və valyuta məzənnəsində böyük sıçramaların qarşısını almaq üçün güclü pul siyasətinin, yüksək faizin və güclü maliyyə siyasətinin vacib olduğunu düşünməkdədir. BVF belə daraldıcı siyasətin daxili tələbatda gərginlik və iqtisadiyyatda kiçilmə yaradabiləcəyini qəbul etməkdədir.

Hətta böhran öncəsində xarici borc yüksəksə və böhranda valyuta çıxışı çox olmuşsa, daraldıcı siyasətin dozasının artırılması vacibdir. Əgər belə bir ölkəyə xarici mənbə girişi olmur, yəni çıxan valyutanın ən azından bir hissəsi hər hansı bir şəkildə geri gəlmirsə və ya ölkənin lazımi qədər yüksək valyuta ehtiyatı yoxdursa, BVF yə görə xarici balans saxlamaq üçün daxili tələbatı daha çox sıxışdırmaqdan başqa çarə yoxdur. Əgər belə bir ölkədə daraldıcı siyasət tətbiq olunmazsa, xarici balans saxlamaq üçün bütün yük valyuta məzənnəsinin üzərinə düşəcək, məzənnənin çox sürətlə artması zərurəti yaranacaq. Ancaq bu vəziyyətdə bir böhran-inflyasiya örtüyünə bürünmə riski yüksəkdir.

BVF-nun Asiya krizisində izlədiyi yaxınlaşma daraldıcı siyasətlə daxili tələbatı sıxışdırma, xarici balans qurma və məzənnə artımını müəyyən səviyyədə saxlama yaxınlaşmasıdır. Ancaq Asiya krizisi əsnasında, xüsusilə İndoneziya, Koreya və Taylandda güclü maliyyə və pul siyasətinə, yüksək faizə və sürətli kiçilmənin qarşısında valyuta məzənnəsində də əhəmiyyətli dərəcədə artımların ola bildiyi gözlənməmişdir. Məzənnə artımları Taylandda 1997-ci ilin avqustunda, İndoneziyada 1997-ci ilin noyabrında və Koreyada 1997-ci ildə tətbiq olunan BVF dəstəklili güclü pul-yüksək faiz siyasəti təklif olunan proqramlara qarşı sürətlənə bilmişdir. Buna bənzər vəziyyətlər bir vaxtlar Braziliyada da yaşanmışdır.

Bu vəziyyətlər faiz ilə məzənnə artımı arasında tərs bir əlaqə olduğunu söyləyən ənənəvi BVF yaxınlaşmasıyla əlaqələndirilmirdi. Dolayısıyla BVF yaxınlaşmasına güclü təzyiqlər gəlməyə başlamışdır və bu təzyiqlərdən də ikinci bir krizis siyasəti yaxınlaşması yaranmışdır. P. Krugman, J. Sachs və J. Stiglits kimi dünya bankında da araşdırmalar aparmış tanınmış iqtisadiyyatçıların irəli çıxardığı bu ikinci yaxınlaşma, krizislə birlikdə maliyyə və pul siyasətinin yumşalması, real faizin də düşürülməsinin vacibliyi, çünki krizis sonrasında real iqtisadiyyatın müxtəlif səbəblərlə onsuzda daralma meylinə girmiş olduğunu ifadə etməkdədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Maliyyə böhranı: tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət” Bakı – 2012.
Dos.Dr. Vidadi zeynalov.
2. Zeynalov V. Z. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli. 2010.
3. Zeynalov V. Z. Maliyyə. Azər nəşr. Bakı, 2009.
4. Zeynalov V.Z. Beynəlxalq maliyyə. Azər nəşr. Bakı, 2010.
5. Zeynalov V.Z. Azərbaycanda investisiya siyasəti. Bakı, 2012
6. Аникин А.В История финансовых потрясений от Джона Ло до Сергей Криенко. 2002
7. Мировая финансовая система после кризиса. Оценки и прогнозы. – М.Маросейка, 2009
8. Анулова Г.Н. Денежно – кредитное регулирование: опыт развивающихся стран.-М.: Финансы и статистика
9. Атикризисное управление предприятиями и банками-М.: Дело,2001
10. Гаджиев Дж.Ф Денежно – банковская система и МБА . М : “Финансы и статистика” 2008
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin internet resursları: www.stat.gov.az
12. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet resursları: www.cbar.az.
13. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin internet resursları: www.maliyye.gov.az
14. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin internet resursları: www.economy.gov.az

15. C.H.Kərimov, C.A.Hüseynov. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (mühazirə toplusu). Bakı. Azərnəşr – 1998.
16. Ə.Bayramov. Regional iqtisadi integrasiya. B.,1997.
17. Red. T.S.Vəliyev. Ə.P.Babayev, M.X.Meybullayev. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Bakı, 2003.
18. А.С.Булатов. Мировая экономика. Учебник. М.,1999.
19. Гл. редактор А.М.Прохоров. Советский энциклопедический словарь. М., 1987.
20. Е.Ф.Авдокушин. Международные экономические отношения. Учебное пособие. М., 1996.
21. Z.Məmmədov, Z.Zeynalov. Qlobal Böhranların şiddətlənməsi mühitində Azərbaycan.

REFERAT

Qlobal iqtisadi böhran bəşəriyyət üçün həlli zəruri olan problemlərdəndir ki, bu problemin vaxtında aşkar edilməsi və aradan qaldırılması ayrıca bir ölkə çərçivəsində, gücü dairəsində olmayıb, bütün dünya ölkələrinin və eləcə də beynəlxalq maliyyə təşkilatların iştirakı ilə həll oluna bilən bir məsələdir. Qlobal maliyyə və iqtisadi böhranın gerçəkliyi və aktuallığı, dünya maliyyə sisteminin indiki vəziyyəti qlobal valyuta-maliyyə sisteminin yaradılmasını zəruri edir. qlobal iqtisadi böhranın təhlili göstərir ki, bu cəmiyyətin özü tərəfindən yaradılmış və qlobal dünyanın “yoluxucu xəstəliyidir”. Cəmiyyətin zaman-zaman yaratdığı bu “yoluxucu xəstəlik” bəşəriyyətin varlığını dövrü şəkildə təhlükə qarşısında qoyur, cəmiyyətə müharibələrin vurduğu zərbələr qədər ziyan gətirir.

Qlobal maliyyə və iqtisadi böhranın mövcudluğu bir daha təsdiq edir ki, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələri ilə istehsal münasibətləri arasında ziddiyət yaşanır. Bu ziddiyyətləri vaxtında aşkar edib, aradan qaldırmaqla bəşəriyyəti qlobal iqtisadi problemlərin doğurduğu bəlalardan xilas etmək mümkündür.

Qlobal maliyyə böhranının vurduğu zərbələrindən və mənfi təsirlərindən qorunmasını təmin etmək məqsədilə dövlətlər tərəfindən təxirəsalınmaz tədbirlərdən biri və ya ən birincisi kimi bankların və digər maliyyə institutlarının dəstəklənməsi və onların iflası uğramasına yol verilməməsi üçün vaxtında mövcud imkanlardan istifadə etməklə likvidlik problemlərinin həll edilməsinə köməklik göstərməkdir. Çünki bank sistemi iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə zəncirvari şəkildə əlaqədə olduğuna görə, banklarda baş verə biləcək likvidlik böhranı bankların strateji tərəfdaşlarına da ani sürətdə təsir göstərir. İndiki böhran şəraitində ixrac məhsullarından ölkəyə daxil olan valyutaların diversifikasiyası neftin dünya bazarında qiymətindən asılı olaraq zaman-zaman həyata keçirməklə təhlükəli risklərdən qorunmaq zəruridir. Böhranın yaratdığı fəsadlardan və təhlükələrdən asılı olaraq dövlət iri şirkət və bankların

milliləşdirilməsində iştirak etməklə, onları müflisləşmədən qoruya bilər. Bu hər şeydən əvvəl sosial problemlərin aradan qaldırılmasına və iqtisadi mühitin sağlamlaşdırılmasına və stimullaşdırılmasına gətirib çıxara bilər.

İndiki maliyyə böhranı həm dərinliyinə, həm də əhatə dairəsinə görə əvvəlkilərdən fərqlənir. Amma onun əsasında daha fundamental makroiqtisadi səbəblər dururdu. ABŞ iqtisadiyyatında likvidliyin ifrat dərəcədə şişməsi "bazar köpükləri"nin formalaşmasına - müxtəlif növ aktivlərin təhrif edilərək, süni surətdə yüksək qiymətləndirilməsinə gətirib çıxardı. Ayrı-ayrı dövrlərdə bu köpükcüklərin daşınmaz əmlak, səhm və xammal bazarları da formalaşdı ki, bu da böhran mexanizminin vacib tərkib hissəsi oldu.

İqtisadçılar cari iqtisadi böhranın səbəblərini üç qrupa - ABŞ iqtisadiyyatının spesifik problemləri, dünya iqtisadi inkişafının fundamental problemləri və milli iqtisadiyyatların spesifik şəraitləri və durumlarına ayırırlar. Onlar, eyni zamanda, 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, dünyada iqtisadi artımın - əmanətlər və yığım sferasındakı kəskin disbalansın mövcudluğunu, inkişaf etmiş ölkələrdə real faiz dərəcələrinin mənfiliyini, maliyyə sektorunun tənzimlənməsində yeni maliyyə alətlərindən istifadənin zəifləməsinə, həmçinin neftin qiymətinin onun istehsalçılarından asılı olmamağını, başqa sözlə, bu xammalın real hərəkətinə heç bir aidiyyəti olmayan brokerlərin başlarında formalaşdırılan törəmə maliyyə alətlərinin rolunun güclənməsini və s. də fundamental səbəblərə aid edirlər.

Ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatında baş verən böhran hallarını birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Böhrandan uduzanlarla bərabər, müəyyən mənada qazananlar da oldu. Fikrimizcə, əsas nəticə odur ki, qloballaşma proseslərinin gücləndiyi şəraitdə milli iqtisadiyyatın sarsıntılara dözməsi üçün möhkəm zəmin yaradılmalıdır. Böhranı doğuran səbəblərin dərinəndən araşdırılması və onlara qarşı müvafiq tədbirlərin görülməsi - ölkəmizdə belə bir böhranın baş verməsi ehtimalına qarşı etibarlı siper yaratmağa sözsüz ki, kömək edə bilər.

SUMMARY

In this article, the long-lasting effects of the 2007-2008 global economic crises on the economy of the United States, Europe and Azerbaijan have been investigated and presented separately. In these economies, the permanence of this effect is given. Similar and different aspects are explained in terms of both economies. During the investigation in order to remove the impact of the crisis of the consequences of the economic policy is not the same for all countries approved. At the same time save the programs that are applied in European countries revealed that there was not a success. The comparative analysis of the U.S. economy has been carried out with the European economy. The same analysis can be concluded that such a crisis that began in America and Europe had more effect on Greece, Italy and Spain were the countries of the European countries due to the effects of the crisis.

Rapid economic development of Azerbaijan was a quite inaccessible state for many countries in conditions of the global crisis. On the one hand, successfully implemented anticrisis measures, on the other hand high currency reserves formed in previous years, allowed to provide financial sustainability and to preserve macroeconomic stability of the country. The main target of humanity is elaboration of the unified conception to prevent the financialeconomic crisis. Thereby, preparation of complex programs among all countries of the world has become vitally important.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассмотрены последствия глобального экономического кризиса 2007-2008 годов и его воздействия на постоянные экономики США, стран Европы и Азербайджан и представлены отдельно. В рассматриваемых экономиках даются схожие и разные направления и длительность этого процесса. Вследствие рассмотрения была утверждена неодинаковость результатов экономической политики по всем странам, внедряемой для устранения последствий кризиса. В то же время в странах Европы была обнаружена неудачность внедрения программы спасения. Был проведен спорный анализ экономики США и Европы. Из этого анализа можно сделать вывод, что если даже кризис начался в Америке, он сильно воздействовал на Европу и в особенности на такие страны как Греция, Испания и Италия.

Достижение ускоренного экономического развития Азербайджана было совершенно недостижимым для многих стран в условиях глобального кризиса. Это, с одной стороны, произошло за счет успешного осуществления антикризисных мероприятий, с другой стороны, высокие запасы валюты, созданные в предыдущие годы, а так же обеспечение финансовой устойчивости, сохранение макроэкономической стабильности страны.

С целью предотвращения финансово-экономического кризиса, который является наиболее важной проблемой, стоящей перед человечеством, необходима разработка единой концепции. Для этого разработка между государствами комплексной программы превратилась в жизненную необходимость.